6. سمكۆ: یاخیبونی خێڵەكی یا بزوتنەوەی نەتەوەیی

1-ئێران لەكاروباری ئەودەمی دنیادا

1/1بزوتنەوەی مەشروتە1324

زوڵموزۆری بێ لێپرسینەوەی كاربەدەستانی دەوڵەتی ئێران خەڵكی بەگیر هێنا بو. ئاخوندەكانی شیعە لەمینبەری مزگەوتەكانەوە، بەتاییەتی لەبۆنە دینییەكانی موحەرەمو رەمەزاندا، كەوت بونە دوان دژی هەندێ لەكاربەدەستانی گومرگ‌و سوكایەتی كردنی ئەوانە بەدین‌و بەئاخوندەكان.

بازرگانەكانی تاران نامەیەكی سكاڵایان بۆ عین الدولەی, صدری اعظمی ئێران، نوسی گلەییان لەزۆریی تاریفەی گومرگ‌و داوای كەم كردنەوەیان كرد بو. لەدانیشتنێكی هاوبەشی عین الدولەو كاربەدەستانی گومرگ‌و نوێنەرانی بازرگانەكاندا، لەباتی ئەوەی گوێ لەخواستەكانیان بگرن جنێویان پێدان‌و سور بون لەسەر هەمان چەردەی تاریفە. بازرگانەكان بەئاگاداری هەندێ لەئاخوندەكان بازاڕیان داخست‌و پەنایان بردە بەر عبدالعظیم. لەم ماوەیەدا مظفرالدین شا ئەچو بۆ ئەوروپا. محەمەد عەلی میرزای كوڕی لەتەورێزەوە هات بوە تاران لەجێگەی ئەوبێ تا كاتی گەڕانەوەی محەمەد عەلی میرزا بەقسەی خۆش مانگرتنەكەی پێ شكاندن‌و گفتی پێ دان لەدوای گەڕانەوەی شا خواستەكانیان جێبەجێ بكا. لەو ماوەیەدا روداوێكی ئەوتۆ نەقەوما جگە لەكوشتنی جەوهەر ئاغای شوكاك لەتەورێز بەفەرمانی وەلیعەهد، بەڵام دو ئاخوندی گەورەو خاوەن نفوزی تاران" سەید محەمەدی گباگبایی‌و سەید عەبدوڵڵای بهبهانی لەسەرەتای ساڵی 1323ەوە بە نهێنی یەك كەوت بون بۆ بەرهەڵستی زوڵم و زۆری صدری اعظم‌و دەربارییانی تر.

شاو هاوسەفەرەكانی4 مانگیان پێ چو. ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەكی ئابوری دژواردا تێ ئەپەڕی. كەچی ئەوان لەو سەفەرەدا پارەیەكی زۆریان خەرج كرد بو، ئەوە بەسەر زمانی هەمو كەسەوە بو.

عین الدولەو حاكمی تاران بەهۆی مانگرتنی پێشو بەقین بون لەبازرگانەكانی تاران، بۆ هەل ئەگەڕان تۆڵەیان لێ بكەنەوە. گرانی نرخی قەندیان كردە بەهانەو چەند كەسێكیان لە پیاوە ناسراوەكانیان فەلاقە

کــرد. ئــەم کــارە بــازاڕی جوڵانــد. بازاڕییــان دوکانیــان داخســتو لەمزگەوتی((شا))کۆبونەوە دادی خۆیان بردە بەر ئاخوندەکان، ئاخوندەکان دو دەستە بـون، دەسـتەیەکیان، لـەناو ئەوانـەدا ئیمـام جومعـەی تـاران، پشـتیوانییان لـەعین الدولـەو دەرباریيـان ئـەکرد. دەسـتەکەی تریـان. گباگبایی و بهبهانی رابەرییان ئەکردن پشتیوانییان لەبازرگانەکان و خەڵك ئەکرد. ئیمام جومعە بە پیلانێکی زیرەکانە کۆبونەوەکەی شێواندو خەریك بـو ببێتـە ئاژاوەیـەکی خوێنـاوی. گباگبـایی و بهبهـانی و دەسـتو پێوەندەکانیان تارانیان بەجێ هێشتو پەنایان بردە بەر عبدالعظیم, دەوڵەت بـەزۆر بـازاڕی بەخەڵك کردەوە. هەرکەس دوکانی نەکردەوە فەرمان درا تالان بکرێ.

لەعبدالعظیم نزیکەی دو هەزار کەس لەئاخوندو واعیظ گهلەبـەی دینـی و هەندێ بازرگان کۆبونەوە. لەتاران بۆ هاودەنگی لەگەڵ ئەوان جاروبـار بـازاڕ دائەخرا. کاربەدەستان بەزۆر پێیان ئەکردنەوە. کێشەکە تا ئـەهات گـەورەتر ئەبو. گفتوگـۆی راسـتەوخۆی مانگرتوەکـان لەگـەڵ عـین الدولـە ئـەنجامێکی سەرکەوتوی نەبو. لەرێگەی سەفیری عوسمانیەوە یەکسەر خواستەکانی خۆیان بـۆ شـا نـارد. گـرنگ ترینیـان دامەزراندنی((عەدالـەت خانـە))بو لەهـەمو ئێراندا. سەفیری عوسمانی بەهۆی مشیر الدولـەی وەزیـری کاروبـاری دەرەوەی ئێرانەوە خواستەکانی گەیاندە شا. هەرچەندە عین الدولـەو دەرباریيـانی تـر پێیــان خــۆش نــەبو، بــەڵام شــا موافەقــەتی لەســەر دامەزراندنی((عەداله تخانە))کردو بەخەتی خۆی بە مجۆرە فەرمانی دەرکرد:

((جەنابی ئەشرەف ئەتابیگی اعظم

هەروەکو چـەندین جـار ئـەم نیـازەی خۆمـان اظهـار فـەرموە کەرێکخسـتن و دامەزراندنی عەداله تخانەی دەوڵەتی بۆ جێبـەجێ کردنـی ئـەحکامی شـەرعی موگـاع و ئاسایشـی رەعییـەت لەهـەمو شتێ واجیـب تـرەو وا بەئاشکرا بڕیـار ئەفەرموین بۆ بەجێ هێنانی ئەم نیازە پیرۆزە قانونی مەعدەلـەتی ئیسلامیە کەعیبارەتە لەتەعیینی حدودو ئـەحکامی شـەریعەتی مگهـرە ئـەبێ لەهـەمو مەمالیکی مەحروسەی ئێـراندا بـەزوویی دا بمـەزرێ بـەجۆرێ کـە لـەناو هـیچ یەکێ لەچینەکانی رەعییەتدا جیاوازی نـەکرێ و لەجێبـەجێ کردنـی عـەدل و سزادان دا بەجۆرێ کـە لەنیزامنامـەی ئـەم قانونـەدا ئیشـارەتی پـێ ئەکـەین ملاحظە ی اشخاص و گە رەفداری بێ جـێ بـەبێ چەندوچـون و بەراسـتی مـەمنوع بـێ. هەڵبەتـە بەهـەمان شـێوە کیتابچـەیە ئەنوسـرێ فەصـڵەکانی بـە پێی قانونـەکانی شـەرعی موگـاع رێـك بخـرێ و بەعـەرزی بگەیەنـە تـا لەهـەمو

ولایەتەکاندا کاری پێ بکرێو تەرتیباتی مەجلیسیش بەشێوەیەکی راست بکرێ، هەڵبەتە ئەم جۆرە موستەدعیاتی عولەمای ئەعلام کەباعیسی دوعاگوێی زۆرتری ئێمەیە هەمو کات مەقبول ئەبێ. ئەم دەستخەتەی ئێمەش بەعومومی ولایەت رابگەیەنە مانگی ژیالقعدە1323))[1]

عین الدولەو زۆر لەکاربەدەستەکانی تری دەوڵەت دژی دامەزراندنی عەدالە تخانە بون، دوای نیشتنەوەی خرۆشانی خەڵك نەیان ئەهێشت فەرمانەکەی شا جێبەجێ بکرێ، بەڵکو کەوتنە کوشتنو راونانی ئازادیخوازەکانو دورخستنەوەیان لەتاران. بزوتنەوەی داواکردنی عەدالە تخانە سەرلەنوێ پەرەی سەندەوە. خەڵكو ئاخوندەکان کوشتنی سەیدێکی ئازادیخوازیان کرد بەبیانوی کۆبونەوەو مانگرتن لەمزگەوتی((ئادینە))بۆ داواکردنی دامەزراندنی عەدالە تخانە. هێزەکانی دەوڵەت گەمارۆیان دان نەیان ئەهێشت نانو ئاویان بۆ بچێ. لەژێر گوشاری دەربارد مانگرتنەکە سەری نەگرت. هەم بازار کرایەوە هەم زۆری ئەوانەی لەئادینە کۆبوبونەوە بلاوەیان لێ کرد. بەلام شا رێگای دا بەئاخوندەکان بەئازادی بۆ هەر کوێ ئەیانەوێ بڕۆن. ئەوانیش بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ قوم.

لەو سەردەمەدا لەئێران نەریتی((بەست نشینی))هەبو. ئەوەی گیروگرفتێکی هەبوایە پەنای ئەبردە بەر ئیمامزادە، مزگەوت، ماڵی موجتەهیدەکان، تەلگراف خانە، یاخود سەرای سەفارەتو کۆنسوڵگەی دەوڵەتانی بێگانە. گەورەی ئەوێی ئەکردە تکاکار لای دەوڵەت بۆ چارەکردنی کێشەکەی. رۆژی 26ی جمادی الاول 50کەس لەبازرگانو تەلەبەی دینی پەنایان بردە بەر سەفارەتی بەریتانی لەتارانو((بەست نشین))بون، خەڵك کەدییان سەفارەت داڵدەی ئەوانەی دا رۆژ بەرۆژ زیادیان کرد. هەر چینو توێژێکی کۆمەلایەتی لەناو باخی سەفارەتدا خێوەتێکی بۆ خۆی هەڵ دا. ژمارەی بەست نشینەکان لە13 هەزار کەس تێ ئەپەڕی. بازاڕی تاران بەتەواوی داخرا.

بەست نشینەکان لەرێی((قائم بالاعمال))ی بەریتانیەوە خواستەکانی خۆیان نارد بۆ دەربار خواستەکانیان لەسەرەتادا بریتی بولە:

1-گێرانەوەی عولەمای موهاجیر بۆ تاران.
2-دڵنیا بون لەوەی کەس بەبیانو ناگیرێو ئەشکە نجە نادرێ.
3-ئاسایشی ولات، چونکە ئەمڕۆ کەس خاوەنی ماڵو گیانی خۆی نیە.

4-دامەزراندنی عەدالە تخانـە کەعولـەماو بـازرگانـانو پیشـەکانی تـری تێدا بەشدار بن.
5-بکوژی دو سەیدی مەزن سزا بدرێن[2].
عەین ئەلدەولـە خواستەکانی رەت کردنـەوە، مـانگرتنی ئـەمان لـەباخی سـەفارەتدا، مـانگرتنی ئاخونـدەکانو لایـەنگرەکانیان لـەقوم، داخسـتنی دوکـانو بـازاری تـاران درێـژەی کێشـا. بەسـت نشـینەکان کاتـێ دڵنیـا بـون لە پشـتیوانی خـەڵك خواسـتەکانیان زیـاتر کـرد. دیسـانەوە لـەرێی شـارژ خواستەکانی خۆیان بە مجۆرە دا بە شا:
1-گەرانەوەی عولەمای ئەعلام.
2-لێ خستنی شازادە ئەتابیگ.,
3-دامەزراندنی دارالشوری.
4-سزادانی بکوژانی شەهیدانی نیشتمان.
5-گەرانەوەی دەرکراوەکان.[3]
محەمەد عەلی میرزا هێشتا ولیعەهد بو. لەگەڵ عین الدولە ناکۆك بو. عین الدولە ئەی ویست لەجێگای ئەو یـەکێکی تـر بکاتـە ولیعەهـد. ئـەویش ئـەی ویست خۆی ببێ بـە شـا. بـۆ ئـەوەی پشـتیوانی ئاخونـدەکانو خـەڵك بـەدەس بهێنێ تەلگرافێکی لەتەورێزەوە نارد بۆ شا پشتیوانی لەخواستەکانی بەست نشینەکان کرد. ئاخوندەکانی تەورێزیشی وا لێ کـرد. ئـەوانیش تـەلگراف بـۆ پشتیوانی لەخواستی بەست نشینەکان بنێرن بۆ شـا. شـا موافەقـەتی لەسـەر داواکەی محەمەد عەلی میرزا کـردو بـەم فەرمانـەی لای خوارو((مەشـروتە))ی راگەیاند:
((جەنـابی ئەشرەف صدری اعظم
سەبارەت بەوەی حەزرەتی باری تعالی جـل شـانە سەررشـتەی پێشکەوتنو خۆشـیی مـەمالیکی مەحروسـەی ئێرانـی بەکـەفی کیفایـەتی ئێمـە سـپاردوەو شەخسی همایۆنی ئێمەی کردۆتە پارێزەری مافەکانی هـەمو ئـەهالی ئێـرانو رەعییەتی دۆستەکانمان لەبەرئەوە لەم کاتەدا کەبیرو ویستی همایۆنی ئێمە هاتـە سـەر ئـەوەی کـەبۆ خۆشـییو ئاسایشـی گشـت خـەڵکی ئێـرانو بـۆ دامەزراندنو پتەوکردنی بناغەکانی دەوڵەت ئیصلاحاتی پێویست بەشێنەیی لەدائیرەکانی دەوڵـەتیو مەملەکـەتی دابکـرێ. بڕیارمـاندا مەجلیسـی شورای میللی لەهەڵبژێردراوانی شازادەکانو عولەماو قاجاریەو ئـەعیانو ئەشـرافو

مەللاكین و توجارو ئەصناف بەهەڵبژاردنی ئەو چینە ناوبراوانە لەدار الخەلافەی تاران پێك بێ و رێك بخرێ بۆ ئەوەی لەئەركەكانی كاروباری دەوڵەتی و مەملەكەتی و قازا نجی گشتیدا راوێژو لێكۆڵینەوەی پێویست بكاو یارمەتی پێویستی هەیئەتی وەزیرانی دەوڵەتخوای ئێمە بدا لەو ئیصلاحاتەدا كەبۆ بەختیاری و خۆشیی ئێران ئەكرێ و بەوپەری ئاسایش و دڵنیاییەوە باوەری خۆیان بۆ خێری دەوڵەت و میللەت و قازانجی گشتی و پێویستەكانی هەمو ئەهالی مەملەكەت لەرێی شەخسی یەكەمی دەوڵەتەوە بەعەرز بگەیەنێ تا بەموافەقەتی هومایۆنی برازێنرێتەوەو جێبەجێ بكرێ. دیارە بەپێی ئەم دەسخەتە موبارەكە نیزامنامەو تەرتیباتی ئەم مەجلیسەو ئەسباب و پێویستەكانی پێك هێنانی بەپێی سەلماندن و ئیمزای هەڵبژێردراوەكان لەو رۆژەوە ئامادە ئەبێ كە بەسەلماندنی ملوكانە بگاو بعون الله تەعالی مەجلیسی شورای ناوبراو كەپاسەوانی عەدلی ئێمەیە دائەمەزرێ و دەس ئەكا بەئیصلاحاتی پێویستی كاروباری مەملەكەت و جێبەجێ كردنی قانونەكانی شەرعی موقەددەس. هەروەها بریار ئەدەین كەرونوسی دەسخەتی موبارەك بلاوبكرێتەوە تا هەمو ئەهالی لەنیازە باشەكانی ئێمە كە بەتەواوی دەربارەی پێشكەوتنی دەوڵەت و میللەتی ئێرانە وەكو پێویست ئاگادارو بەخۆشییەوە خەریكی دوعاگۆیی دەوامی ئەم دەوڵەت و ئەم نیعمەتە بێ زەواڵە بن. لەكۆشكی ساحێبقرانیە لەچواردەهەمی مانگی جمادی الپانی 1324ی هیجری لەیانزەهەمین ساڵی سەڵتەنەتی ئێمەدا..))[4].

ئەم فەرمانە بۆ مەشروتەخوازان بەس نەبو، لەبەرئەوە كۆتاییان بەمانگرتنەكەیان نەهێنا تا شا فەرمانێكی تری بەم جۆرە راگەیاند:

((جەنابی ئەشرەف سەدری اعظم

بۆ تەواوكردنی دەسخەتی پێشوی خۆمان لە14ی جمادی الپانی 1324 كە بەصەریحی ئەمرو فەرمانمان بۆ پێكهێنانی مەجلیسی هەڵبژێردراوی میللەت فەرمو بو سەرلەنوێ بۆ ئەوەی هەمو ئەهالی و ئەفرادی میللەت لە بۆچونی تەواوی هومایۆنیمان ئاگاداربن فەرمان و بریار ئەدەین كە مەجلیسی ناوبراو بەپێی دەسخەتی پێشو بەئاشكرا دابمەزرێ پاش هەڵبژاردنی ئەندامانی مەجلیس بەشەكانی نیزامی مەجلیسی شورای ئیسلامی بەپێی پەسەندكردن و ئیمزای هەڵبژێردراوەكان بەجۆرێ كەشایستەی میللەت و مەملەكەت و قانونەكانی شەرعی موقەددەس پێ رێك بخەن كە بەشەرەفی عەرچو

بـەئیمزای هومایۆنیمـان براژێنریتـەوەو بـە پێی نیڤامنامـەی نـاوبراو ئـەم ئامانجە پیرۆزە ئەنجام بدرێ..))[5].

لـە پاش بڵاوبونـەوەی ئـەو فەرمانـە ئـیتر بـو بەشـایی و زەمـاوەن. بەست نشینەکان کۆتاییان بەمانگرتن هێنا. دوکان و بازار کرایـەوە، ئاخونـدەکان و دەستو پێوەندەکانیان بەسەرکەوتویی لەقومەوە گەڕانەوە تاران.

لە27ی جمادی الپانیدا نزیکەی دوهەزار کـەس لەئاخونـد، دەربارییـان، وەزیـران، سـەرانی بزوتنەوەکـەو خـەڵکی تـر لە(مدرسـەی نڤام)لـەتاران کۆبونـەوە بـۆ دانـانی ئەنجومـەنێکی کـاتی بـۆ ئامادەکردنی((نیزامنامـەی ئینتیخابات)).

لـە19ی رەجـەبدا شـا((نیزامنامەی ئینتیخابـات))ی ئیمزاکـرد. ئـەم نیزامنامەیە خەڵکی دابەش کرد بو بەسەر 6چیندا، شـازادەکان و قاجارییـان، عالمەکان و گهلەبە، ئەعیان، بازرگانەکان، زەویدارو جوتیار، پیشەوەرەکان.

لـەمانگی شـوالی هـەمان سـاڵدا لـەتاران هەڵبـژاردنی گشـتی کـرا بو((مەجلیسـی شـورای میللـی)). بـۆ تـاران 60نوێنـەر دیـاری کـرا بـو، 4 بـۆ شازادەکان، 4 بـۆ عولـەماو تەلەبـە، 10بـۆ بازرگانـەکان، 10بـۆ زەویـدارو جوتیارەکان، 32بۆ پیشەوەرەکان.

لە24ی ژی القعدەی 1324دا مەجلیس((قانونی ئەساسی))لە50 مـاددەدا دانا شاەو، وەلیعەهـد محەمـەد عـەلی میرزا ئیمزایـان کـرد. بـە مجۆرە ئێـران لەڕژێمی((شـــایەتیی ئۆتۆکراتییـــەوە))بـــو بەڕژێمێکی((شـــایەتیی دەسـتوری))پاش ئـەوە بەچـەند رۆژی مڤفرالـدین شـا مـرد. محەمـەد عـەلی لەجێگەی ببو بەشای ئێران.

ئەو روداوە گرنگانە لەتاران بوبو کەچـی شـارەکانی تـری ئێـران کشومات بون. بزوتنەوەی مەشروتە نەگەیشت بوە هـیچ کامیـان. دەربـار نـەی ئەویست بتەنێتەوە. ئەی ویست هەر لـەتاراندا قـەتیس بـێ. بـەڵام دوای هەڵبـژاردنی نوێنەرانی تـاران، شاری تـەورێزیش را پـەڕی، بەسـەدان کـەس خزانـە سـەرای کونسولگەی بەریتانیەوە داوایان ئەکرد" مەشروتە ئازەربایجانیش بگرێتەوە. شا موافەقەتی کرد لەوێش جێبەجێ بکرێ. ئیتر شارەکانی تریش دەستیان پێ کرد.

بزوتنەوەی مەشـروتە لەسـەرەتاوە توشـی چـەند گیروگرفتێکـی دژوار بـو. ناکۆکی نێوان مەشروتەخوازان و دەربارو کاربەدەستانی زۆردار، ناکۆکی نێـوان

مەشروتەخوازان و ئاخوندە مەشروعەخوازەکان، ئەگەرچی بەریتانیا لایەنگری مەشروتە بو، بگرە دیپلۆماتە بەریتانیەکان خواستەکانی گەلی ئێرانیان گەیاند بەشاو دەربار، بەلام روسیا بەتوندی دژی مەشروتە بو. سەرباری ئەمانە تورك بەبیانوی کێشەی سنورەوە بەهاودەستی هۆزە کوردەکان لەشکری لەلای بانەو سابلاخ و ورمێوە نارده کوردستانی ئێران.

لەمانگی ربیع الپانی 1325دا مەجلیس قانونی((ئەنجومەنی ئیالەتی و ولایەتی))داناو کردی بە بەشێ لەقانونی ئەساسی. بەگوێرەی ئەم قانونە ئێران ئەبو بەچوار ئیالەت، ئازەربایجان، خۆراسان، فارس، کرمان. هەریەکێ لەم ئیالەتانە((ئەنجومەن))ی هەڵبژێردراوی تایبەتی خۆی ئەبو. شوێنەکانی تریش بەولایەت دانرا بون.

کێشەی نەتەوەیی لەئێران وەکو کێشەی نەتەوەیی لەتورکیا دژوار نەبو یاخود هێشتا وەها نەگەیشت بو. لەکاتێکا دوابەدوای((ئینقیلابی عوسمانی))کێشەی نەتەوەیی و دینی لەتورکیا تەقییەوە، لەئێران، ئەگەرچی ئەویش وەکو تورکیا وڵاتێکی فرەنەتەوەیی فرەمەزەب بو کەچی کێشەی نەتەوەیی و مەزەبی لەدوای((ئینقیلابی مەشروتە))نەتەقیەوەو، سەرکردەکانی ئینقیلاب و کاربەدەستانی دەوڵەت هیچ بەرنامەیەکیان نەبو بۆ جۆری رەفتار لەگەڵ کێشەی نەتەوەیی گەلەکانی ئێران و کێشەی دینیی و مەزەبییان.

بزوتنەوەی مەشروتە دەسکەوتێکی دیموکراتیی بو بۆ هەمو گەلەکانی ئێران، بەلام گیروگرفتی نەتەوەیی و مەزەبی کوردی چارەسەر نەکرد. کورد لەروی نەتەوایەتییەوە جیاواز بو لەنەتەوەی دەسەلاتداری ئێران، لەروی دینیشەوە زۆرایەتی کورد سوننی و مەزەبی رەسمی دەوڵەت شیعە بو. کورد لەهەردو روەوە هەستی بەزۆرلێکراوی ئەکرد. هەر ئەوەش بو زەمینەی بۆ شۆرش لەناو کوردا خۆش ئەکرد. لەدابەشکردنی ئێراندا بەچوار ئیالەت، ئەکرا وەکو جۆری لەچارەسەر کردنی کێشەی نەتەوەیی و مەزەبیی کورد، هەمو ناوچە کوردنشینەکان بکرایەتە ئیالەتی پێنجەم و هەندێ دەسەلاتی ئۆتۆنۆمی هەبوایە.

2/1ڕێکەوتنی 1907ی ئەنگلۆ- روسی

قەرنێ زیاتر بو ستراتیجی روسی و بەریتانی بەرامبەر ئێران ناکۆك و ناساز بو. روسیا ئەی ویست ئێران هەڵ لوشێ و چەندین ناوچەی فراوانی بەشێنەیی و لەچەند شەری یەك لەدوای یەکدا لێ داگیر کرد بو. بەریتانیاش

ئەی ویست دەوڵـەتی ئێـران وەکـو لەمپـەرێ لـەنێوان نفـوزی ئـەوو دەسـەڵاتی روس و لەنێوان روسیاو ئاوە گەرمەکاندا بمێنێ. سەرەنجام هەردوکیان لـەتاو مەترسی پەرەسەندنی ئاڵمان پێکهاتن کێشە دێرینەکانیان دەربارەی تیبەت, ئەفغانستان و ئێران بەلادا بخەن. لە31ی ئابی 1907دا رێکەوتنێکیان لـەو بارەیەوە ئیمزا کرد.

لە پێشەکی ئەم رێکەوتنەدا نوسرا بو:

((لەبـەر ئـەوەی دەوڵـەتانی بـەریتانیاو روسـیا، بەجوتـە پاراسـتنی سەربەخۆیی و یەکێتی ئەرزی ئێرانیان گرتۆتە ئەستۆ"

لەبەرئەوەی هـەردوکیان، بەراسـتی ئـارەزوی پارێزگـاری ئـارام و ئاسـایش لەسەرانسەری خاکی ئەم وڵاتەداو، جێگیربونی هەمیشـەیی ئیمتیـازاتی وەکـو یەك بۆ بازرگانی و پیشەسازی هەمو گەلانی تر لەم بەشەی جیهاندا ئەکەن.

لەبەرئەوەی کە هەریەکێ لـەم دو دەوڵەتـە، سـەبارەت بـەهۆی جـوگرافی و ئـابوری، بایـەخێکی تایبـەتیان بە پاراسـتنی ئـارام و ئاسـایش لەهەنـدێ لەئیالەتەکانی ئێراندا هەیە. کەهاوسێی دورو نزیکی روسـیا یـا بـەریتانیای گەورەن(لـەلای سـنوری ئەفغانسـتان و بلوجسـتانەوە). هـەروەها لەبەرئـەوەی هـەردو دەوڵەت(بـەریتانیای گـەورەو ئیمپراتـۆری روسـیا)ئەیانەوێ خۆیـان دوربگرن لەهەمو جۆرە هۆیەك کە لەوانەیە ببێتە هۆی پێکادانی بەرژەوەنـدی تایبەتییان لەو ئیالەتانەدا کە لەسەرەوە باس کران بۆیە لەسەر ئـەم مـادەو مەرجانەی خوارەوە پێك هاتن:

م1 دەوڵەتی بەریتانیای گەورە گفت ئەدا لەودیو هێڵێکـەوە کـە لەقەسـری شـیرینەوە تـا ئەسـفەهان و یـەزدو خـاف درێـژ ئەبێتـەوە، لەکۆتـایی‌ـدا بەنوقتەیەك ئەگا کەکەوتۆتە شوێنی تقاگعی خگوگی سنوری روس و ئـەفغان، داوای هیچ جۆرە ئیمتیازی سیاسی و بازرگانی-وەکو ئیمتیازی رێگـەی ئاسـنین، بانـك، تـەلگراف، شـارێ، گوێزانـەوە، بیمـە، شـتی تـر- بـۆ خـۆی و، هاووڵاتییەکانی خۆی، یـا هاووڵاتیـانی دەوڵـەتی سێیەم نـەکات، لەهـەمان کاتدا هیچ جـۆرە بەرهەڵستیەکی وەرگرتنـی ئـەم جـۆرە ئیمتیازانـە لەلایـەن دەوڵەتی روسیەوە لەناوچەی ناوبراودا، راستەوخۆ یا ناراستەو، دەرنەبرێ.

م2 دەوڵـەتی روسـیاش گفـت ئـەدا کـە لـەو ناوچـەیەدا کەوتۆتـە ئـەودیو هێڵێکەوە کە لەسنوری ئەفغانستانەوە لەگزێکەوە دەس پـێ ئـەکا بەبیرجنـدو کرمان تێ ئە پەرێ و لەبەندەر عەباس کۆتایی دی، داوای هیچ جۆرە ئیمتیـازی سیاسـی و، بازرگـانی- وەکـو رێگـەی ئاسـنین، بانـك، تـەلگراف، شـارێ،

گوێزانەوە، بیمەو هیتر- بۆخۆیو، هاووڵاتیانی خۆی، یا هاووڵاتیانی دەوڵەتی سێیەم نەکات. وە لەبەرامبەر وەرگرتنی ئەم چەشنە ئیمتیازاتە لەلایەن دەوڵەتی ئینگلیزەوە، لەناوچەی ناوبراودا هیچ جۆرە بەرهەڵستیەك، راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، پیشان نەدا.

م3 دەوڵەتی ڕوسیا بەڵێن ئەدا کە بەبێ ڕێککەوتنی پێشەکی لەگەڵ بەریتانیای گەورە، هیچ جۆرە موخالەفەیەکی دژی دانی ئیمتیاز بەهاوڵاتییانی بەریتانی(بەهەر شێوەیەك بێ) لەو ناوچەیەدا، کە لەنێوان ناوچەکانی نفوزی هەردولا دایە(ناوچەی بێلایەن)دەرنەبڕێ.

دەوڵەتی بەریتانیای گەورەش لەلای خۆیەوە بەڵێن ئەدا کەهەمان ماف بۆ هاووڵاتیانی روسی کەئیمتیازاتیان لەناوچەی بێلایەندا ئەوێ بسەلمێنێ.

هەر جۆرە ئیمتیازێ کە دەوڵەتانی روسیاو بەریتانیا، یا هاووڵاتیەکانیان، لەرابردودا لەناوچەکانی 1و2(ناوچەکانی نفوزی روسیو بەریتانی)هەیانە، بەهەمان هێزو کاریگەرییی پێشو ماوە)).

ئەو مەڵبەندو شارانەی بەگوێرەی ئەم پێکهاتنە ئەکەوتە ناوچەی نفوزی روسیەوە بریتی بو لە: قەسری شیرین، کوردستان، کرماشان، هەمو ئازەربایجان(بەناوچە کورد نشینەکانەوە)، خۆراسان، گورگان، مازندەران،گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی ئینگلیزیەوە بریتی بون لە: کرمان، سیستان، بلوجستان، چابەهار، وناوچەکانی تەنگەی هورمز، بەندەر عەباس.

ئەوانەش کە ئەکەوتنە ناوچەی بێلایەن، لەنێوان ناوچەی نفوزی هەردو دەوڵەتدا، بریتی بون لەقاینات، خوزستان، فارس، لوڕستان، بەختیاری، چوار مەحال، بوشەهر[6].

ئەگەرچی ئەم پەیمانە رقو تورەبونی ئازادیخوازانی هەستان، بەڵام روسیە لە1911ەوە هێزەکانی خۆی ناردە ولایەتەکانی شیمالی ئێرانو دەیان کونسولگەو ناوەندی بازرگانی دامەزراندو، هاوڵاتییەکانی کەوتنە کاری بازرگانی. بەریتانیاش هێزی ناردە جنوبی ئێران.

3/1 پرۆژەی دابەش کردنی ئێران

کەجەنگی جیهانی هەڵ گیرسا ئێران بێلایەنی ڕاگەیاند. بەڵام ئەوەندە لاواز بو هیچ لایەکی شەڕ ڕێزی بێلایەنی ئێرانی نەگرتو، شوێنی جوگرافیشی

وەها بۆ کەوت بوە بەینی لایەنەکانی شەڕەوە. لەبەرئەوە بەشێکی فراوانی بو بەمەیدانی لەشکرکێشی تورکی، روسی و ئینگلیزی. بارەگای هێزی بێگانەی تێدا بو. هەردولای جەنگ هەولێکی زۆریاندا بۆ تێوەگلاندنی ئێران، هەرلایە، بەقازا نجی خۆی. بەلام حکومەتی ئێرانی سەرەرای گۆرانی چەند جارێ وەزارەتەکانی هەر بەبێلایەنی راوەستا تا برانەوەی شەڕ.

دەولەتانی ئەوروپی کە لەسەر دابەش کردنەوەی جیهان بەشەڕ هاتبون، لەسالانی جەنگدا ژێر بەژێر زنجیرەیەك پەیمانی نهێنییان بۆ ئەو مەبەستە بەست بو، هەروەك لەسەر جۆری دابەش کردنی قەلەمرەوی تورك پێك هاتن، لەسەر دیاری کردنی چارەنوسی ئێرانیش رێك کەوتن.

لەو نامانەدا کە لەمانگەکانی مارتو نیسانی 1915دا لەنێوان پیتەر بورگ، لەندەنو پاریسدا گۆردرایەوەو بە((رێکەوتنی ئەستەمول))ناو ئەبرێ هەندێ دەسکاری رێکەوتنی 1907ی ئەنگلۆ- روسی بە مجۆرە کرا:

ا-روسیا ملیدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-لەبەرامبەر ئەوەدا بەریتانیاش ملیدا 3 گۆڕینی بەقازا نجی روسیا تێدا بکرێ" یەکەمیان، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهانو یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەمیان، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی ئەرزی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەمیان، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا. بەواتەیەکی تر روسیا موافەقەتی هاوپەیمانەکانی خۆی وەرگرت بۆ داگیرکردنی بەشەکەی خۆی لەئێران.

شۆرشی ئۆکتۆبەری 1917ی روسیە، هەمو نەخشەو پلانەکانی روسیاو بەریتانیاو فەرەنسای تێكدا. ئێرانی لەهەلوەشانو دابەش بون رزگار کرد. بەلکو بەهێزکردنی حکومەتی ئێرانو پاراستنی سەربەخۆیی لەدەسەلاتی هێزە ئیمپریالیستەکان بو بە بەشێکی سیاسەتی نوێی سۆڤێتی لەناوچەکەدا. روسیای سۆڤێتی قازا نجی لەوەدا نەبو ئێران لاواز بێ، یا پارچە بێ بکەوێتە دەس بەریتانیا یا هەر دوژمنێکی تری، بەلکو قازا نجی لەوەدا بو کەسەربەخۆو بەهێز بێو بەری نفوزی بەریتانی، فەرەنسی، ئەمریکی بگرێ.

سەرکردەکانی شۆرشی ئۆکتۆبەر لەرۆژانی یەکەمەوە، هەمو پەیمانە نهێنیو ئاشکراکانی نێوان روسیەو دەولەتەکانی تری ئاشکرا کردو هەلوەشاندەوە. شەڕی لەگەل تورك راگرت. هێزەکانی خۆی لەئێران کێشایەوەو،

بەڵێنیدا بەئێران کەدەس لەهەمو قەرزو ئیمتیازەکانی سەردەمی قەیسەر هەڵ بگرێ. گۆرانی بنەرەتی سیاسەتی روسی لەناوچەکەدا راستەوخۆ کاری کردە سەر پاشەرۆژی سیاسی نەتەوەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی ئەرمەنیو ئاسوریو کوردو ئازەری.

گرنگی ئێران وەکو دراوسێی هاوسنوری روسیای سۆڤێتی، وەکو لەستراتیجی روسیای سۆڤێتیدا زیادی کرد، هەر بەو پێیە لەستراتیجی بەریتانیو هەمو دەوڵەتانی ئیمپریالیستیدا زیادی کرد. بەریتانیا کەئیتر، بەهۆی لێ دەرچونی روسیاوە، نەی ئەتوانی رێکەوتنی 1907و 1915 دەربارەی دابەش کردنی ئێران جێبەجێ بکا، ئەیویست رێکەوتنێکی تر بەسەر ئێراندا بسە پێنێ. بەکردەوە بیخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە.

4/1 بۆچونی ئێران بۆ چارەی کێشەی کورد

دوا بەدوای راگرتنی جەنگ مەسەلەی کورد وەکو مەسەلەیەکی سیاسی دیار هاتە ناوانەوە. لەکوردستانی جنوبی بە پشتیوانی بەریتانیا دەسەڵاتێکی کورد کە پایتەختەکەی سلێمانی بو دامەزرا. شێخ محمود بو بەحوکمداری کوردستان. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی کوردستانی ئێران هاودەنگو هاوکار بون لەگەڵ شێخ محمود. لەتورکیا((جەمعییەتی تەعالی کوردستان))بۆ بەسەربەخۆیی کوردستان کەوت بوە چالاکیو گفتوگۆ لەگەڵ نوێنەرانی هاو پە یمانەکانو بابیعالی لەئەستەمول لەگەڵ کۆنفرەنسی ئاشتی لە پاریس. سمکۆ دەستی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی سەروی رۆژئاوای ئێراندا گرت بو. رۆژ بەرۆژ دەسەڵاتی زیادتر ئەبو. نیشتمانپەروەرانی کورد لەئەستەمولو پاریسو سلێمانی بەهیوا بون دەوڵەتی کورد لەهەمو بەشەکانی کوردستاندا دا بمەزرێ. ئاواتی نەتەوەیی خۆیان لەگفتوگۆکانیاندا بەئاشکرا ئەدرکانو لای کەس نەیان ئەشاردەوە.

چەند ملیۆن کورد لەئێران ئەژیانو، سەرزەمینێکی فراوانی کوردستان لەسەر ئێران بو، لەبەرئەوە هەمو چالاکیەکی کوردی کاری تێ ئەکرد. دەربارو, کاربەدەستانی تری ئێران هیچ بەرنامەیەکیان بۆ کێشەی نەتەوەیی گەلانی ئێران نەبو. تەنانەت هیچ کام لەئەنداماني((مەجلیسی شورای میللی))هیچ کات ئەو باسەیان نەهێناوەتە کایەوە. لەو سەردەمەدا کەمەسەلەی کورد بەو گەرمیە هات بوە پێشەوە کاربەدەستانی ئێرانی لەبیری ئەوەدا بون کێشەی کورد لەناوچەکەدا بەوە چارە بکرێ، کوردستانی عوسمانیش بخرێتە سەر ئێران.

ئێران بەهۆی شۆڕشی ئۆکتۆبەری لەهەڵوەشان و دابەش بون ڕزگاری بو. تورکیای تێکشکاو لەمەترسی هەڵوەشان و دابەش بوندا بو. دەوڵەتە براوەکان خەریکی گونجاندنی ڕێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ و جۆری دابەشکردنی قەڵەمڕەوی عوسمانیدا بون. دەربارەی ئێرانی چاوی بڕیبوە ئەوەی بە پشتیوانی بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتی پاریسدا دەسکاری سنوری سەروی و لای ڕۆژئاوای بکریٚ بەجۆرێك کەتورکستان و کوردستان بکەوێتە سەر ئێران.

لەدەوروبەری بەستنی قەراردادی 1919دا کاربەدەستانی ئێرانی ئەم کەڵکەڵەیەیان کەوت بوە سەر بەهیوا بون بەریتانیا لە پاداشتی قوبوڵ کردنی ئەو قەراردادەدا، پشتیوانی لەئێران بکا ئەو خواستانە بخاتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی. سیر پرسی کوکس لەباتی حکومەتی بەریتانی لە پاشکۆیەکی قەراردادەکەدا گفتی پیٚدا بون. نصرت الدولە، وەزیری دەرەوەی ئێران، لەسەردانەکانی لەندەن و پاریسیدا کەوتە پەیجوری ئەم مەسەلەیە.

نصرت الدولە لەسەردانی لورد کیرزندا بەراشکاوی دەربارەی ئەو مەسەلەیە دواوە. کیرزن لەنامەیەکی 25ی ئۆکتۆبەری 1919دا نوسیوێتی:

((وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران، شازادە نصرت الدولە، لەسەردانی ئەم دواییەی لەندەنیدا، لە شانزەهەمینی هەمان مانگدا هاتە وەزارەتی کاروباری دەرەوەو دەری بڕی کەدوای هاتنەوەی بۆ لەندەن- لەگەڵ شا- بێگومان ئەتوانیٚ دەربارەی چاکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران.. لەگەڵ من گفتوگۆو ئاڵوگۆڕی بیروڕا بکا...

1- پایەبەرز لەو دانیشتنەدا دەری بڕی کە بۆ ئاسان کردنی کاری دەوڵەتی ئێران، یەکجار زۆر بەسود ئەبیٚ ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا پێشەکی باری سەرنجی خۆی دەربارەی دۆخی داهاتوی ئەم دو ناوچەیە:

ا-تورکستان

ب-کوردستان

کەهەردوکیان لەگەڵ ئێران سنوری هاوبەشیان هەیە ڕون بکاتەوە.

3-لەبابەت کوردستانەوە، پایەبەرز ڕای گەیاند بەڕای ئەو هەڵەیەکی گەورەیە کە پیاو باسی کوردستانی ئێران یا کوردستانی تورکیا بکات چونکە بەڕاستی تەنیا یەك کوردستان هەیە. بۆیە هەر جۆرە خەتێکی بەاصگلاح سنور لەنێوان ئەم دو ئیالەتەدا بکێشریٚ خەتێکی بەتەواوی مەوهوم ئەبیٚ.

شـازاده لـەناو قسـەکانیدا، ئەمەشـی وت کەئەگـەر حکومـەتی بـەریتانیا بەرەسمی رای ئەگەیەنێ کە لەروانگەی سیاسەتی ناوچەیی ئەوانە شتێکی تـر جگە لەمە- قبوڵ کردنی بونی یەك کوردستان-قابیلی قوبوڵ نیە، ئەوسا ئەو وحکومـەتی ئێـران هـەردوکیان ئامـادەن عـەزروحاڵی داهـاتوی وڵاتەکـەیان بەجۆرێ رێك بخەن کەبەتەواوی لەگەڵ باری سەرنجی حکومـەتی بـەریتانیا بگونجێ بەو مەرجەی کەقسەو نفوزی دەوڵـەتی ئێـران لـەم یـەك ناوچـەیەدا لە پلەی یەکەمیندا بێ...)).

لە13ی نۆڤمبری 1919دا نصرت الدوله سەردانێکی تری کیرزنی کرد. لەم دیدەنیـەدا یادداشـتێکی درێـژ دەربـارەی خواسـتە ئەرزیـەکانی ئێـران و نەخشەیەکی شوێنە داواکراوەکانی پێشکەش کرد[7].

لـورد کـیرزن لەنامەیەکـدا کـەبۆ سـیر پرسـی کوکسـی نوسـیوە لـە13ی نوڤمبەری 1919 دەربارەی ئەم یادداشتو گفتوگۆیە ئەڵێ:

((.. پێشنیاری یەکەمی نصرت الدوله پێوەنـدی بەدەسکاری هێڵـی سنوری ئێران لەلای رۆژئـاوای ئـەو وڵاتـەوە هـەبو کەئـەبو بەشێکی گـەورە لـەخاکی کوردسـتانی عوسمـانی بـبڕدرێو بخرێتـە سـەر کوردسـتانی ئێـران. نوقتـەی دەسپێکرنی ئەم دەسکاریە، رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ بو کەداوێنی ئەگەیشتە دڵو ناوەندی کوردستانی عوسمانی))[8].

نصرت الدوله لەیادداشتێکی رەسمیـدا کـە دابـوی بـەلۆرد کـیرزن وەزیـری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، داوای کردبو، بەریتانیا لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا پشـتیوانی لـەئێران بکـا بـۆ ئـەوەی بەشـێکی فراوانـی ئـەرزی کوردسـتانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران[9].

لەنامەیەکی تری نصرت الدولەدا کەئەیەوێ خواستەکانی ئێـران بـەلۆرد کیرزن بسەلمێنێ سەبارەت بەکورد نوسیوێتی:

((...کورد بەسەر ژمارەیەکی زۆر ئێلاتو عەشایەری بومیـدا دابـەش بـون. هەمویان حەسودی بەیەك ئەبەنو چاویان بڕیوەتە یـەکتری. ئـەم قەومانـەی کورد هەرگیز لـەرابردودا میللـەتێکیان پێـك نـەهێناوەو، دورە لـەداهاتوشدا بتوانن ئەم ئیمکانەیان هەبێ یا ئەوەی لـەناو یـەك یـەکێتی سیاسیـدا پێـك بێن. گەڕانەوەی ئەم ناوچە کوردنشینانە بـۆ ئێـران، واتـە وڵاتێـك کـەنفوزی لەناو عەشایەری کوردا کاریگەرو هێزێکی هەست پێ کراوی هەبو، شـوێنەوارو ئەنجامی باشی خۆی لەباش کردنی روحیاتی ئەو کوردانەی کە لەناوچـەکانی موکری، گەروس، سەحنە نیشتەجێ بون بەجۆرێکی ئاشکرا نیشانی داوە، خۆی

ئەتوانێ ڕێگەیەکی چارەسەرکردنی ئەم کێشە دژوارە بێ. بەتایبەتی لەم ڕووەوە زۆر لەقەومو عەشایەری کورد ئێستە لەسەرانسەری ئێران زەمیندا بلاوبونەتەوە. کورد هەرگیز ناچنە ژێر دەسەلاتی ئەرمەنیەوە. بە پێچەوانەوە. یەکێتی نەژادو مەزهەبو زمانو، پێوەندیەك کە لەم 3 ڕێگایەوە لەگەڵ ئێران هەیانە، ئەوانە هەر لەخۆوە لەئێران نزیك ئەکاتەوە))[10].

لۆرد کیرزن، سەبارەت بەمەسەلەی کورد، لەوەڵامی یادداشتەکانی ئێراندا، لەنامەیەکی 28ی نۆڤەمبەری 1919دا بۆ سیر پرسی کوکسی نوسیوە ئەڵێ:

((...بە پێی ئەو زانیاریانەی بەئێمە گەیشتون، هەمو شاخەکانی دەوروبەری ورمێ لەژێر دەسەلاتی جەردەی کورد بەناوی سمکۆ دایە کەخەریکی تالانی هەمیشەییە لەناو سنورەکانی ئێرانداو، هەر بەلایەکی بیەوێ ئەتوانێ بەسەر دانیشتوانی ئەم مەڵبەندەی بهێنێ. لەهەلومەرجێکی وەهادا کەدەوڵەتی ئێران تەنانەت لەو بەشەی کوردستاندا کەماڵی خۆیەتی ناتوانێ ئاسایش جێگیر بکا، سەرم سورماوە کەحچرت والا چۆن کتوپڕ کەوتۆتە سەر ئەم بیرە، قەڵەمڕەوی ئەرزی ئێران بۆ ناو کوردستانی تورکیا فراوان بکا. لەم ڕووەوەیە کەلام وانیە تەنانەت دورنمای یەکخستنی ئێلە کوردەکانی کە لەهەردو دیوی سنوری ئێستەدا ئەژین. ئەوەندە بۆ کوردانی عوسمانی جازبەی هەبێ کەبیانەوێ لەگەڵ برایانی ئێرانی خۆیاندا کۆمەڵێکی یەکگرتو لەژێر دەسەلاتو حکومەتی ئێراندا دروست بکەن))[11].

5/1 قەراردادی 1919ی ئەنگلۆ-ئێرانی

لۆرد کیرزن وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، دامەزراندنی زنجیرەی لە(ولاتانی لەمپەر)کە ڕوسیای سۆڤێتی لەهیند جیا بکاتەوە، بەلام هیچ کامیان لەژێر دەسەلات یا نفوزی ڕوسیدا نەبێ، کرد بو بەیەکێ لەکۆڵەکە سەرەکییەکانی سیاسەتی((پاراستنی هیند)) ئێرانی بەگرنگ ترینو لەهەمان کاتدا بەلاوازترین ئەڵقەی ئەم زنجیرەدا ئەنا کەئەبو لەمەترسی هەمو جۆرە دەسدرێژیەك بپارێزرێ.

لەسەردەمی جەنگدا سوپاکانی ڕوسیو ئینگلیزی ئێرانیان لەتەماعی ئەڵمانیو تورکی پاراست. دوای تەواو بونی جەنگو تێکشکانی تورکو ئالمانو دەرچونی ڕوس لەجەنگ هەمو شوێنە گرنگەکانی ئێران لەژێر دەستی سوپای ئینگلیزیدا بو.

پاش جەنگ گەلی بەریتانی داوای گەڕانەوەی رۆڵەکانیان ئەکرد لەشوێنە دورەکانەوە بۆ وڵات، جگە لەوەش خەرجی راگرتنی هێزی سوپایی گەورە لەدەرەوە بوبو بەبارێکی گران بەسەر شانی باجدەری بەریتانیەوە. بۆ حکومەتی بەریتانی کارێکی ئاسان نەبو، بۆ پاراستنی ئەو سەرزەمینە فراوانەی لەسەرانسەری دنیادا لەژێر دەستو نفوزیدا بون، هێزو مەسرەف تەرخان بکا. بۆیە ئەبو چارەی تر بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی هەم ئەو شوێنانە لەدەس نەداو، هەم نەبێتە بارگرانیو نارەزایی گەلی بەریتانی. یەکێ لەو چارانە گرێدانی ئەو وڵاتانە بو بەخۆیەوە بە پەیمانی سیاسی، سوپاییو ئابوری. لەرێگەی دانانی راوێژکاری ئینگلیزیەوە بۆ سەرپەرشتیو چاودێری وەزارەتو دامەزراوو دەزگا گرنگەکانی ئەو دەوڵەتانە، بە خەرجی خۆیان، بۆ پارێزگاری نفوزو دەسەلاتو بەرژەوەندییەکانی خۆی.

لەنێوان وپوق الدولەی سەر وەزیرانی ئێرانو وەزیری موختاری بەریتانی سیر پرسی کوکسدا زنجیرەیەك گفتوگۆ کرا بەئیمزا کردنی رێکەوتنی 9ی ئوتی 1919 تەواو بو.

ئەم رێکەوتنە پێك هات بو، لەدو بەشی سەربەخۆو چەند پاشکۆیەك. بەشی یەکەمی بەناوی((قرارداد نیزامیو سیاسی میان ئێرانو بریتانیا))بریتی بو لەدیباچەیەكو 6 مادە. بەشی دوەمی بەناوی((قەراردادی مالی))بریتی بو لە4 مادە[12].

ئەم رێکەوتنە کاروباری سیاسیو سوپاییو داراییو فەرهەنگیو بەرێوەبەرایەتی ئێرانی لەرێگای ئەو راوێژکارە ئینگلیزانەوە کە لەوەزارەتو دامەزراوەکانی ترا دائەنران بەکردەوە ئەخستە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

لۆرد کیرزن لەو راپۆرتەدا کە لەرۆژی ئیمزا کردنی قەرارادەکەدا پێشکەشی کابینەی لوید جۆرجی کرد، نوسیوێتی:

((ئەگەر کەسێ بپرسێ ئەبێ بۆچی ئێمە قبوڵی مەسئولیەتێکی وا قورس بکەین لەئێرانو بۆچی لەم وڵاتە پەرپوتە نەگەرێین بەخێرایی بەرەو لەناوچونی ئەفسانەیی خۆی نزیك بێتەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە ئەوەیە حاڵی حازر بەسەرنجدانی هەڵکەوتی جوگرافی ئێرانو گەورەیی بەرژەوەندییەکانی ئێمە لەم وڵاتەدا، هەروەها بەسەرنجدانی ئاسایشی داهاتوی ئیمپراتۆریی ئێمە لەرۆژهەڵات، لێگەرانی ئەم وڵاتە بەحاڵی خۆی بەکردەوە لەتوانادا نیە، هەروەکو لەماوەی پەنجا ساڵی رابوردو لەتوانادا نەبو. بەریتانیا ناتوانێ خۆی لەهەلومەرجی ئێران کەنار بگرێو گوێ نەداتە

ئەو روداوانەی کە لەم وڵاتەدا ئەقەومێن. سەرەرای ئەوانەش، ئێستا کەئێمە خەریکی قوبوڵ کردنی مەسئولیەتێکی نوێین-ئینتیداب لەمیزۆپۆتامیا-و ئەو مەسئولیەتەش ئێمە لەلای رۆژئاواوە ئەکاتە هاوسنوری ئێران، ئیتر بەهیچ جۆرێ ناتوانین رێگە بدەین لەمەڵبەندێکی وا ناسکدا کە کەوتۆتە نێوان سنوری ئیمپراتۆریی ئێمە لەهیندو سنورەکانی دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق، بۆشاییەك دروست ببێ بەهۆی خراپی حکومەتەوە ببێتە جێگایەکی لەبار بۆ پیلانگێرانی دەوڵەتان، ئاژاوەی سیاسی، پشێوی ماڵی.

سەرەرای ئەوانە ئەگەر وابریار بێ کەئێران تەنیاو بێکەس بەرەڵڵا بکرێ، بەدەیان دەلیلی پتەو ئەو ترسە هەیە کەلێشاوی نفوزی بولشەویزم کە لەسنورەکانی لای سەروی ئەم وڵاتەوە هەڵ ئەقوڵێ سەرە نجام سەرانسەری ئێران بگرێتەوە. لەکۆتایی‌دا، دوایین دەلیل هۆی هەڵ گرتنی مەسئولیەتی ئێمە لەئێران ئەوەیە کەئێمە لەگۆشەی خواروی رۆژئاوای ئەم وڵاتەدا خاوەنی سەرمایەو قازانجی گەورەین وەکو بیرە نەوتەکانی کەسوتەمەنی هێزی دەریایی بەریتانیا لەوێ دابین ئەکرێو ئەمەش جۆری لەگرنگی نائاسایی بەدەوری ئێمە لەم شوێنەی جیهاندا ئەبەخشێ[13].

ئاما نجی ئینگلیز لەم قەرارادادە زۆری لەقسەکانی کیرزندا رون کراوەتەوە. ئەو ئەرکەش کەئەکەوتە سەر حکومەتی بەریتانی بەگوێرەی بەندەکانی ئەم قەرارادادە ئەبو سەرلەنوێ((ئەرتەش))ی ئێران نوێ بکەنەوە، باری دارایی‌و ئابوری وڵات رێك بخەنەوە، زنجیرەیەك چاکردن لەکاروباری بەرێوەبەرایەتی‌دا بەدی بهێنن‌و دو ملیۆن پاوەنی ئیستەرلینی بەقەرز بدەن بەحکومەتی ئێران.

لەلایەنی ئێرانەوە ئەوی ئەم قەراردادەی بەست بو. وپوق الدولەی سەر وەزیرو، شازادە فیروز میرزا نصرت الدولەی وەزیری کاروباری دەرەوەو، شازادە اکبەر میرزا صارم الدولە وەزیری دارایی بون. لەنرخی قوبوڵ کردنی ئەم پەیمانە قورسە نابەرامبەرەی سەربەخۆیی ئێرانی ئەبەستەوە" یەکەمیان 200 هەزار تومان‌و، دوەم‌و سێیەمیان هەریەکەیان 100 هەزار تومان بەرتیلیان لەکاربەدەستانی ئینگلیزی وەرگرت بو[14]. هەروەها بەریتانیا بەڵێنی بەئەحمەد شاو هەر 3 وەزیردا بو ئەگەر لەئە نجامی جێبەجێ کردنی ئەم رێکەوتنەدا شۆرش لەئێران هەڵ گیرسا، بەریتانیا لەیەکێ لەوڵاتانی ژێردەستی‌دا مافی پەنادانی سیاسییان بداتێ.

ئەمانە جگە لەو دەسكەوتە تايبەتيە بۆ خۆيان، بەڵێنی پشتيوانی هەندێ خواستی ئێرانی پێدا بون" چاوگێڕانەوە بەو ڕێككەوتنە كارپێ كراوانەی نێوان هەردولا، داوای بڕاردنی ئەو زەرەرانەی بەهۆی هەندێ دەوڵەتەوە لەكاتی شەردا لێی كەوتوە. دەسكاری هەندێ لەسنورەكانی سەروی و لای ڕۆژئاوای بەقازا نجی ئێران[15] .

ئازاديخوازانی ئێران بەگشتی دژی ئەم پەيمانە راوەستان. سەرەرای روسيای سۆڤێتی كە بەتوندی دژی ئەمە بو چونكە نفوزی ئینگليزی ئەهێنايە سەر سنوری خواروی، ئەمريكاو فەرەنسەش پێيان خۆش نەبو.

ئەم قەرارداده هەمان پەيمانە كە مس بيل پێی وايە دوای بەستنی ئيتر سمكۆ هيچ هيوايەكی بە پشتيوانی ئينگليز نەما لەتەقەللاكانی كورد بۆ پێكهێنانی جۆرێ لەيەكێتی نەتەوايەتی لەنێوان كوردەكانی ئێران و عێراق و توركيا[16] .

2-دەركەوتنی سمكۆ

1/2 پێشينەی مێژويی هۆزی شوكاك

ئێلی شوكاك لەدوای كارەساتی دمدم و، جێگيربونی عەجەم لەرۆژئاوای گۆمی ورمێ، رۆڵێكی دياری لەرووداوەكانی ناوچەكەدا ديار نيە. ئێلی شوقاقی كەبەشێكی راگوێزراوە بۆ خۆراسان و بەشێكی لەژوروی تەورێزدا ماونەوە، لەگەڵ شوكاك يەك ئێل بون يا نە، ديار نيە، چونكە هيچ لێكۆڵینەوەيەك لەو روەوە نەكراوە.

بۆ يەكەمين جار كەناوی ئێلی شوكاك لەرووداوەكانی ناوچەكەدا بەزەقی هاتۆتە ناوان لەكۆتايی سەدەی دوانزەو سەرەتای سەدەی سيانزەهەمی كۆچیدا بو. ئيسماعيل ئاغای سەرخێڵی شكەفتی وەكو مەزنی شوكاك لە لەشكركێشييەكانی عەباس ميرزای نائب السلگنهدا بۆ سەر خاكی عوسمانی خزمەتی دياری كردوە هەروەها لەهێرشەكانی عەجەمدا بۆ تەمێ كردنی ئێلە كوردەكان ئەميشيان لەگەڵ بو. ئيسماعيل ئاغاو شەركەرەكانی لەو هێرشە گەورەيەدا كەسوپاكانی ئەفشاری ورمێ و موقەددەمی مەراغە بۆ لەناوبردنی ئێلی بلباس لەبناری قەنديل كرديان(1216)ئەم چەرخەچی لەشكرەكەيان بوەو، لەو هێرشەدا كەعەجەم بۆ تەمێ كردنی ميری رەواندوز بۆ سەر سيدەكان كرديان(1231)ئيسماعيل ئاغاو شەركەرەكانی پێشرەوی لەشكری عەجەم بون. ئەبێ ئيسماعيل ئاغا تێكەڵاوی زۆريی لەگەڵ پەيدا كردبن چونكە كچی خۆیدا بو بەفرج الله خانی كوڕە گەورەی عەسكەر خانی بەگلەربەگی ئەفشار.

ئیسماعیل ئاغا لەسەر لوتکەی چیای بنابی ئازلو قەلایەکی دروست کرد بو. لەو سەردەمەدا ئێران بەگشتیو شوێنەکانی سەر بەئازەربایجان لەژێر باری گرانی باجی دەوڵەتیدا ئەیان ناڵان. هەم ئەبوایە پارەیەکی زۆر بۆ روسیەی براوە لەباتی بژاردنی زەرەری جەنگ کۆبکەنەوەو، هەم شازادەو کاربەدەستەکانی عەجەم ئەیان ویست خۆیان دەوڵەمەن بکەنو زەویوزاری خەڵك داگیر بکەن. دڵسۆزیی ئاغا بۆ دەزگای حوکمرانی عەجەمو بەشداربونی لەشەرو لەشکرکێشییەکانیدا، هەروەها خزمایەتیشی لەگەڵ عەسکەرخان، یەکێك لەهەرە دەسەلاتدارەکانی ئەو زەمانە، کەهەم لەگفتوگۆکانی ئێرانی-روسیدا وەکو یەکێکی دەستەی نوێنەرانی ئێران بەشدار بو، هەم بەسەفیری دەرباری قاجاریش جارێك نێردرا بوە پاریس بۆ لای ناپلیۆن، ئەویش دادی نەدا.

لەسەر باجو زەویانە ئیسماعیل ئاغا لەقەلاکەی خۆیدا ناچار بو مان بگرێ، بەلام عەسکەرخان، بەکەمەندی تەگبیر نە بەجەنگو پێکادان، واتە بە تەفرە دانو فرتوفێڵ، توانی ئیسماعیل ئاغا بکوژێ 1235، ماڵو دارایی تالان بکاو، دەس بەسەر گوندو ئەرزەکانیدا بگرێو کورەکانیشی" میرزا ئاغا، عەلی ئاغاو یەحیا بەگ هەلاتن. پایەی سەرخێلیشیان لێ سەنرایەوەو سەرپەرشتی ئێلەکەیان درایە دەس مەزنێکی عەجەم[17].

بەمجۆرە پێوەندی ئێلی شوکاك لەگەڵ دەزگای دەسەلاتداری عەجەم لەجۆلانەی شەرو ئاشتیدا بوە، تا سەرلە سەر بارێك رانەوەستاوە، هەندێ جار لەخزمەتی دەزگای دەوڵەتیدا بونو، هەندێ جار لەدەوڵەت یاخی بونو، بەهۆی ئەوەی مەڵبەندەکەیان سەختو شاخاوی بوەو، کەوتۆتە سەر سنوری عوسمانی، بەئاسانی دەستی عەجەمیان پێ نەگەیشتوە.

کاتێ لەتارانەوە محەمەد رەحیم میرزا چیاوالدولە(یەکێ لەکورەکانی عەباس میرزا)یان نارد بۆ بەرێوەبردنی خوی، سەلماسو ورمێ 1265، ئەویش لەوێوە کەوتە گرتنی مەزنەکانی کورد، بەتایبەتی سەرانی زەرزا، کەچو بون بۆ بەخێرهاتنی. هەر بۆ چاوشکاندنی یاخییانی کورد، عەلی ئاغای کوری ئیسماعیل ئاغا کە لەسەر باجو زەویانە لەدەوڵەت یاخی بوبو، رێگەی نێردراوەکانی عەجەمی نەئەدا باجو موڵکانە لەناوچەکەی کۆبکەنەوە، هێزەکانی عەجەم بەفەوجێکی ئەفشارو چەند عەرادە تۆپ، لەمەحاڵی سۆمای برادۆست چونە سەریو راویان ناو تالانیان کرد. دوایی تریش بیرك خان بەقسەی خۆش هێنایە ورمێ، بەگیراوی رەوانەی تارانی کردو، لەجێگەی

ئەو میرزا ئاغای برایان کردە سەرخێڵی شکەفتی. شوکاك ئیتر لەحاڵەتی نا فەرمانیدا ئەژیان و ئەوەندە بەدناو بوبون، کەهەندێ گەرۆك پێیان وا بو ئەم ئێلە((پیشەی سەرەکییان راووروتە نەك بەخێوکردنی ئاژەڵ)).

عەلی ئاغا لەسەر زەویوزارو زەویانەو روتکردنەوەی کاروان جاروبار لەگەڵ کاربەدەستان رێك و زۆر جار ناکۆك و یاخی بو. هەندێ جار لەدیوی ئێران ئەبو هەندێ جار ئەچوە ناو خاکی عوسمانیەوە[18].

سەرانی ئێلی شوکاك لەرا پەڕینی 1297ی کوردا بەسەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵلا بەشدار نەبون.

لە پاش مردنی عەلی ئاغا، محەمەد ئاغای کوری بوە سەرخێڵی شوکاك، ناوبانگی ئەویش لەهی باوکی باشتر نەبو. لەگەڵ ئەوەشدا کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ئەوەی ئەم ئێلە نەوروژێنن، هەندێ لەگوندەکانی سنوریان پێ بەخشی بون.

مظفرالدین شا چو بۆ سەردانی ئەوروپا، محەمەد عەلی میرزای نائب السلگنهی کەحوکمرانی تەورێز بو لەجێگەی ئەو چو بۆ تاران. ئەمیش نظام السلگنهی بۆ حوکمرانی تەورێز لەجێگەی خۆی دانا. هەواڵەکانی لەقافقاسەوە ئەهاتن، وایان ئەگەیاند کەشەڕی دینی لەنێوان موسڵمان و ئەرمەنیەکاندا گەرمە. نظام السلگنهش مەترسی هەبو، شەڕ بتەنێتەوە بۆ ناو تەورێز، لەبەرئەوە جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ تەورێز کە پاراستنی گەرەکی مەسیحیەکانی پێ بسپێرێ. جەعفەر ئاغاو باوکی لەحکومەت قاچاخ بون و نەیان ئەوێرا بچن. نظام السلگنە بۆ ئەوەی جەعفەر ئاغا دڵنیا بکا کەنیازی لەبانگ کردنەکەی پاکە، قورئانێکی بۆ مۆرو ئیمزا کردو بۆی نارد. جەعفەر ئاغاش بڕوای پێ کردو لەگەڵ چەند کەسێکی خۆیا چونە تەورێز. نظام السلگنهش پاراستنی گەرەکی ئەرمەنیەکانی پێ سپاردن و، ئەوانیش بەجلوبەرگی فۆلکلۆریی خۆیانەوە بەچەکداری بەناو شاردا ئەسورانەو. محەمەد عەلی میرزا لەتارانەوە بەتەلەگراف فەرمانی بەنظام السلگنهدا، جەعفەر ئاغا بکوژێ. ئەویش ئە نجامدانی ئەم کارەی بە محەمەد حسێنخانی چرغام سەرکردەی سوارانی قەرەداغ سپارد. چرغام جەعفەر ئاغای بانگ کرد بۆ سەراکەی خۆی و لەوێ کوشتنی 1323 هاورێکانی کەبەوەیان زانی بەتەقە لەشار هەڵاتن و هەر کەسێکیان هاتە سەر رێگای کوشتیان. لاشەی جەعفەر ئاغاو دو کوژراوی تریان بۆ تەماشا کردنی گشتی چەند رۆژێ لەتەورێز هەڵواسی[19].

ئـەم روداوە شـوكاكی وروژانـد، محەمـەد ئاغـای بـاوكی جەعفـەر ئاغـا سەرلەنوێ لەئێران یاخی بو پەنای بردە بابیعالی عوسمانی كەیارمەتی بدەن بۆ شۆڕش و تۆڵـە سـەندنەوە. بـەڵام عوسمانییـەكان یارمـەتییان نـەدا. لـەو ماوەیەدا لەئەستەمول رچوان پاشای شـارەوانی ئەسـتەمول كـوژرا. بنەماڵـەی بەدرخان بەمە تـاوانبـار كـران. هەنـدێكیان گـیران و هەنـدێكیان دورخرانـەوە محەمـەد ئاغـاش بـەفیتی سـەفارەتی ئێرانـی هـەر لـەو ماوەیـەدا گـیراو دورخرایەوە بۆ جزیرەی رودس تا لەوێ مرد.

شـوكاك لەچـاو هەنـدێ لـەئێلاتی كـوردا ئێلێكـی گـەورەو زۆر نـەبو. سەرژمێریان بەم جۆرە بوە:

لۆرد كیرزن	ساڵی 1892	1500خێزان
مارتین دان برونە	ساڵی 1920	2000خێزان
مسعود كیهان	ساڵی 1932	1500 خێزان
هینری فیلد	ساڵی 1938	1500خێزان[20]

ئێلـی شـوكاك سـەرەڕای پچـوكی دابـەش ئـەبو بـەدو تایەفـەی كـاردارو عەبدویی.

یەكەم- تـایەفەی كاردار- ئەم تـایەفەیە 8 تیرە بون:

پز ئاغای كاردار، كەچەڵی, نیعمەتی، مامەدی كاردار، سەكری، ئەدمانی، ئەوری، چەركۆیی.

پزئاغا لەبرادۆستو كەچەڵی لەبرادۆستو سۆمای بـون. تـیرەی چـەركۆیی لەچەند گوندێكا بڵاو و5 تیرەكەی تر لەچەهریق و دەوری سەلماس بون.

دوەم-تـایەفەی عەبدویی، ئەم تـایەفەیە 13 تیرە بون:

دلآن، پزئاغای عەبدویی، دری, هەناری، فنـك، خلـوف، خـدری، بۆتـان، نیسان، مامەدی عەبدویی، مقری, پاچك، گەورك.

پزئاغـا، دری و هـەناری لەبرادۆسـت، خلـوف، خـدری، بۆتـان و نیسـان لەسـۆمای. مقـڕی و پاچـك لەئـەنزل. فنـك لەسـۆمای. مامـەدی عەبـدویی لەچەهریق، شپێران و ئەنزل بون.

هەمو تیرەیەك سەرۆكی خۆی هەبو.

سەرۆكی هەمو تیرەكانی تایەفەی عەبدویی و سەرخێڵی هەمو شوكاك عەلی ئاغاو دوای ئەو محەمەد ئاغای كوڕی و دوای ئەویش سمكۆ بـو. سـەرۆكی هـەمو تیرەكانی تـایەفەی كارداریش عومەر خانی شەریفی بو[21].

2/2 درەوشانەوەی سمکۆ

دوای مردنـی محەمـەد ئاغـای سـەرۆکی تایەفـەی عەبـدویی و سـەرخێڵی شوکاک، ئیسماعیل ئاغای سمکۆی کوڕی ناسراوترین و بەهێزترین کەسـی نـاو هـەمو ئیلـی شـوکاک بـو. شـوکاک لـەدوای کـوژرانی جەعفـەر ئاغـا راووڕوت پەلاماردانی عەجـەمیان کـرد بـوە پیشـە، لەبەرئـەوە ژمارەیـەکی زۆر پیـاوی شارەزاو جەربەزە لە سمکۆ کۆبوبونەوە.

سمکۆ ناکۆکی دێرینەی کوردو ئازەری بەمیرات بۆ بەجێ مابو. ئـەویش بـەو کردەوانەی ئەی نواند زیاتر توندو تیژی کردو، تەقاندیەوە. لەبەرئەوە بـوو تەقەللا سیاسیەکانی لـەناو ئێرانـدا دۆسـتێکی نـەبو، بـەڵکو لەهەموانـەوە دوژمنایەتی ئەکراو، بەخراپ لەسەری ئەدوان و ئەیان نوسی.

ناوچەی ورمێ لەکۆنەوە کەمەیـدانی ململانـێ و نـاکۆکی دوژمنانـەی کـوردی سوننی و عەجەمی شیعە بـو، وە بـەو هۆیـەوە پشـێویەکی بـەردەوامی تیـا بـو، هاتنی یەکەمی عوسمانی و پەلاماردانی ناوچەکە پشێویەکەی زیـادتر کـردو، هـاتنی روس و دەرکردنـی عوسمـانی ئـەویش ئـاڵۆزاوتری کـردو هەڵگیرسـانی جەنگی جیهانی یەکەم و، لەشکرکێشـی ئـۆردوی عوسمـانی و کشـانەوەی روس، دیسـانەوە لەشکرکێشـی بـەرفراوانی روسی و، هـاتنی چـەتە ئەرمەنیـەکان و داگیرکردنی ناوچەکە، کۆچی بەکۆمەڵی ئاسوری لەهەکاریەوە، ئینجا شۆرشـی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی یەکجارەکی سوپای روسی، ئەم روداوانە هەموی لەماوەی چـەند سـاڵێکی کـەمدا، هەلومـەرجی ئـەم ناوچـەیەی بـرد بـوە قۆنـاغێکی تراجیدیەوە.

سمکۆ بەهۆی مێژوی درێژی بنەماڵەکەی و بەهۆی ئەو دەسەڵاتەوە کە لەناو هۆزەکەی و لەمەڵبەندەکەیـدا هـەی بـو، کەسێکی ناسـراو بـو لـەناو کـوردا، پێوەندی لەگەڵ زۆر کەس و زۆر سەرۆکی هۆزو زۆر لا هەبو.

پێش هەڵگیرسانی شەڕ سمکۆ لەگەڵ عەبدولرزاق بەگی بەدرخان هاوکـارو هاوبیر بو. عەبدولرەزاق بەگ ئەو پرۆژە گەورەیەی دای نابو بـۆ بـەرپاکردنی شۆڕش و دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ، پشتێکی بە سمکۆ ئەستور بو. هـەر بەهاوکاری سمکۆش کۆمەڵەی ((جیهـاندانی))دامەزرانـد. کەیەکـەمین فێرگـەی کوردییشی لەخۆی کردەوە، سمکۆ منالـەکانی هەڵبـژارد بـۆ خوێنـدن و فێربـون لەو فێرگەیەدا.

شێخ عبدالسلامی بارزانی کە لەبەردەمی هێرشی تورکیا کشایەوە ماوەیـەك لەناو شوکاکدا بو. لەگەڵ سمکـۆ پێکـەوە چـون بـۆ دیتنـی جێگـری قەیسـەری

روسی لەقافقاس، بۆ ئەوەی داوای پشتیوانیو یارمەتی دانی بزوتنەوەی کوردی لێ بکەن. شێخ عبدالسلام هەر لەم ناوچەیەدا لەلایەن سۆفی عەبدوڵڵای شوکاکەوە گیراو درایە دەست تورك.

سمكۆ كچێكی شێخ محەمەدی سدیقی هێنابو. شێخ محەمەد سدیق كوری شێخ عوبەیدوڵڵای شەمزینیو برای شێخ عەبدولقادرو، لەرا پەرینی 1880دا سەركردەی قۆڵی ورمێو، باوكی سەید تەها بو. سەید تەها یەكێ بو لەكوردە سیاسیە دەسەڵاتدارە ناسراوەكانی ئەو سەردەمەو سەردارێكی دەسرۆیشتوی هەكاری بو. لەدوای ((ئینقیلابی عوسمانی))مەبعوسی ولایەتی هەكاری بو لە((مەجلیسی مەبعوسان))دا. بەم خزمایەتیە هاوكاری بنەماڵەی شێخانی شەمزینان بەتایبەتی سەید تەها و سمكۆ پتەوتر بو.

لەسەرەتای جەنگدا سمكۆ بەهێزێكی 3 هەزار كەسیەوە لەنزیك خوی بۆ هاوكاری تورك بەرهەڵستی سوپای روسی كرد[22] روس بۆ چەند مانگێ ناوچەكەیان چۆڵ كردو كەوتە دەس تورك. زۆری نەخایاند سوپای روسی ئۆردوی توركی لەناوچەكە راماڵی. سمكۆ ئیتر خۆی هەڵ نەقورتان لەروداوەكانی دوایی. بەڵام كاربەدەستانی روسی لەسەرەتادا سمكۆو سەید تەها و چەند كوردێكی تریان دورخستەوە بۆ قافقاس. پاش ماوەیەكی زۆر ئینجا رێگەیاندا بگەرێتەوە لەخوی دابنیشێ.

بەر لەشۆرشی ئۆكتۆبەر سەید تەهاو سمكۆو چەند كەسێكی تر((جەمعییەتی استخلاصی كوردستان))یان دروست كرد. داوایان لەكاربەدەستانی روسی كرد بۆ گفتوگۆ دەربارەی هاوكاری كورد روس دژی تورك بەو مەرجەی پشتیوانی لەئامانجی نەتەوەیی كورد بكەن.

سمكۆ وەكو كەسێكی ناودارو بەدەسەڵاتی ناوچەكەو ورمێ وەكو ناوەندێكی گرنگی كاری دیپلۆماسیو پروپاگەندەی میسیونێری، لەزووەوە بوبون بەهۆی ناسیاویو هاتوچۆ لەنێوان ئەو و گەلێ دیپلۆماتو پیاوی دینیدا.

پاش شۆرشی ئۆكتۆبەرو كشانەوەی تەواوی سوپای روسی ورمێو مەڵبەندەكانی دەوروبەری بۆشایی دەسەڵاتی تێ كەوت. دەوڵەتانی هاوپەیمان ویستیان بەئاسوریەكان پری بكەنەوە. سمكۆش لەو هەلەدا دەسەڵاتو هێزی لەناوچەكەدا زۆر زیادی كرد. هەندێ چەكی بەكرینو هەندێكی بەزەوت كردن لەسوپای كشاوەی روس دەس كەوت. بەكوشتنی مارشیمۆن، پێشەوای دینیی ئاسوری، ناوی زۆر زیاتر دەركرد.

پێ ناچێ سمکۆ پێوەندی زۆری لەگەڵ گەورە پیاوانی کوردی کرماشان و سنە و ئیلام و سەرۆکی هۆزەکانی ئەو مەڵبەندانە هەبو بێ. رەنگە شوێنی جوگرافی ژیانی سمکۆ و زاراوەی زمان لەوەدا دەورێکی گێڕا بێ.

3/2 کوشتنی مارشیمۆن

لە9ی جمادی الاولی 1336دا، شەڕێکی قورس لەنێوان ئاسورییە مەسیحییەکان و عەجەمە موسڵمانەکانی ورمێدا قەوما. لەو شەڕەدا چەند هەزار کەس لەهەردولا کوژرا. هێشتا شەڕ تەواو نەبو بو سمکۆ هێزێکی کۆکردەوە بۆ یارمەتیدانی عەجەمەکانی ورمێ دژی ئاسوریەکان، بەڵام بەرلەوەی ئەو بگاتە ورمێ ئاسوریەکان دەستیان بەسەر ورمێدا گرت و موسڵمانەکان خۆیان بەدەستەوەدا، سمکۆ بێ ئەوەی بکەوێتە شەڕەوە گەڕایەوە دواوە.

ئاسورییەکان ئەگەرچی ئەو شەڕەیان بردەوە، بەڵام لەناوچەکەدا خۆیان لەبەرامبەر گەلی ئازەری شیعەدا بەتەنها ئەدی. سەرەڕای ئەوەش بەشی زۆری ئەوانە بێگانە بون، هەموی چەند مانگێ بو لەهەکارییەوە هات بونە ورمێ بەژمارەش لەچاو خەڵکی ورمێ و دەوروبەریدا کەمایەتی بون و، نەیان ئەتوانی بەبێ پێکهاتن و هاوپەیمانێتی لەگەڵ گەلێکی لەخۆیان زۆرتری وەکو کوردا، هاوسەنگیی هێز لەناوچەکەدا رابگرن. مارشیمۆن لەگەڵ سمکۆ پێوەندی کردو رێکەوتن لەسەرئەوەی بۆ گفتوگۆ لەکۆنە شار(سەلماس)یەکتری ببینن. سمکۆ ئەم دیتنەی بۆ ئەوە بو مارشیمۆنی تێدا بکوژێ. مارشیمون رابەری سیاسی و سوپایی و دینیی ئاسورییەکان بو. لەناو دەوڵەتە گەورەکاندا ناسرا بو. هاوپەیمانەکان: بەریتانیا، فەرەنسە، ئەمریکا، ئیتالیا پشتیوانییان ئەکردو پێشتریش روسیە پشتیوانی کرد بو.

سمکۆ لەو دیتنەدا مارشیمۆنی کوشت

سەبارەت بەکوشتنی مارشیمۆن لێکدانەوەی جۆراوجۆر هەیە، بەڵام خۆی وەکو لەگفتوگۆکەدا لەگەڵ مستەفا پاشا رونی کردۆتەوە ئەڵێ:

((پرسیار: هۆی تێکچون و شەڕکردنت لەگەڵ ئاسوریەکاندا چی بو، تکایە پێم بڵێ، مار شەمعون، کەئاشتی ویست و دۆستی کورد بو لەبەرچی کوژرا؟

((وەڵام: بێگومان ئاگاداری ئەوەی کەتورک و روس لەجەنگی جیهانیدا چییان بەکورد کرد! حەز ئەکەم هۆی کوشتنی مارشەمعونت بۆ رون بکەمەوە:

لەو هەرایەی لەباکوری کوردستاندا لەنێوان تورک و ئەرمەنیدا رویدا، ئاسوریەکان چونە پاڵ ئەرمەنیەکان و یارمەتییان دان. دوای شۆڕشی روسیا،

روسـەکان هێزەکانیـان لەسـابلاخ و ورمـێ کێشـایەوەو ژمارەیـەکی زۆر چـەك و جبەخانەو تۆپ ڕەشاش و تفـەنگیان بـەجێ هێشـت و هـەموی بـۆ ئـاسوریەکان مایــەوە. چــەند ئەفســەرێکی روس و ئــاســوریەکان و هەنــدێ کاربەدەســتی ئەوروپایی، دەیانزانی ئێران بەهۆی لاوازی و کزی دەسەلات و کەم دەرامەتیەوە ناتوانێت داکۆکی لـەخۆی بکـات، بۆیـە ئـاسوریە چـەکدارەکان ویسـتیان ئـەم دەرفەتە لەکیس نەدەن و ئازربایجان کەناوچەیەکی گرنگی نێـوانی ئەرمـەن و تورك و فارسە بگرن...

دوای ئــەوەی ئـاســوریەکان بەســەر فارســەکاندا ســەرکەوتن و بانگــەوازی سەربەخۆییاندا، هاتنە لام و داوای هاریکارییان لێ کردم، بـۆ ئـەوەی پێکـەوە بچینە نـاو ئێرانـەوە، منـیش بـەڵێنی یارمـەتیم دانـێ... بـەلام ئێرانیـەکان بەوەیان زانـی کەئاسـوریەکان داوای یارمـەتییان لـەمن کـردوە... نوێنـەرێکی ئێـران هـات و داوای لێ کـردم کە پشـتی ئاسـوریەکان نـەگرم و بەرانبـەر بەمـە بەڵێنی پاداشت و چاکەدانەوەیان دامێ. لەبەرئـەوەش دەمزانـی ئـاسـوریەکان نیازیان وایە باکوری کوردستان بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانـەوەو داگیری بکـەن، بۆیە مارشەمعونم کوشـت. ئێرانیـەکانیش لەبـەڵێنی خۆیـان پاشگەزبونەوە. بۆیە منیش پەلامارم دان و ورمێم گرت و کاربەدەستانی خۆمم لێ دامەزراند)).

ئەوەی کەسپهداری والی تەورێز سمکۆی راسپارد بێ بۆ کوشتنی مارشیمۆن و بەڵێنی پاداشی پـێدا بـێ و دوایـیش خـۆی لێ نـەکرد بـێ بـەخاوەن، لەهـەمو لێکدانەوەکانی تر زیاتر ڕێی تێ ئەچێ، چونکە لەوە چـەند مەبەسـتی بـەدی ئەهێنا، یا وەکو ئەڵێن بەتیرێ چەند نیشانەیەکی ئەپێکا:

1-ئاسورییەکان بەکوژرانی سەرکردەکەیان ئەبو ووره بەر بدەن و ئیتر نەك نەتوانن دەس بەسەر ناوچەکەدا بگرن، بەڵکو پەرتوبلاو ببنەوە، لەراستیشدا ئەگەرچی کوژرانی مارشیمون چەند هەفتەیەك ئاسورییەکانی دەرکـرد، بـەلام سەرەنجام پەرەوازە بون،

2-شەڕەکە لەکۆڵ عەجەم ببێتەوە، لەشـەڕی ئاسـوری و عەجەمـەوە ببێتـە شەڕی ئاسوری و کورد،

3-دەوڵـەتی ئێـران، بـەجێگیربونی ئاسـورییەکان لـەورمێ و پێکهێنــانی ڕێکخراوێکی چەکدارو دەسگرتنیان بەسـەر ناوچـەکەدا لە پەژارەیـەکی قـوڵدا بـو، بـەلام لـەو کاتـەدا نـەخوی هێزێکـی چـەکداری ئـەوتۆی هـەبو ئەوانـە لەناوچەکە دەربکات، و نە لەهەلومەرجێکی سیاسی پتەوی ئەوتۆدا بو بتوانێ ئۆبــاڵی کوشــتنی کەســێکی وەکــو مارشــیمۆنی نــاودار، کــە لەلایــەن

هاو پە یمانەکانــەوە بەتایبــەتی لەلایــەن بــەریتانیاوە پشــتیوانی ئــەکرا، بگرێتە ئەستۆی خۆی.

سمکۆ راسپێریی ئێرانییـەکانی بـەجێ هێنـا. مارشیمۆنی کوشت. بـەوەش لـەجاران زۆر زیـاتر ناووناوبـانگی دەرکـرد. لـەناو هەنـدێ کـۆڕو کۆمـەڵی نەتەوەپەرستی کوردا، وەکو قارەمـانێکی نەتـەوەیی سـەیری ئـەکراو، لـەناو عەجەم و کۆڕە جیهانیەکاندا ئەو کارە وەکو کارێکی ناجوامێرانەو خیانەتێکی گـەورە بـاس ئـەکرا. کوشـتنی بـەفێڵ کەهەمیشـە یـەکێ بـوە لەنەریتـەکانی حوکمرانی کاربەدەستانی ئێران و، نوسەرانی ئێرانی لەنوسینەکانی خۆیـاندا ئــەو جــۆرە کــارە ناجوامێرییانــەیان بــە(لگائیف الحیل)و((تــدبیراتی صائبە))و((کمندی تدبیر))و((وسائل و رسـائل))و بـەزیرەکی و ئازایـەتی بـۆ خۆیان داناوە. تەنانەت ئەوانیش ئەم کارەی سمکۆیـان، بـە نـاجوامێری و بـێ ئەقلانەو خوێنرێژی لەقەڵەمدا.

بەفـەرمانی ئاغـا پـەتروس سـەرکردەکانی ئاسورییەکان کۆبونەوەیـەکی جـەنگیان کـردو هێزەکـانی خۆیـان سـازدا. هێرشـێکی کتوپڕیـان کـردە سـەر چەهریق. سمکۆ لەناکاو ئابلۆقە درا. لەم شەڕەدا چەندین کورد کوژران لەوانە دایکی سمکۆو کچێکی جەوهەر ئاغای برای سمکۆ. پاش شەڕێکی سـەخت سمکـۆ لەگەڵ هێزەکانی کشایەوە ناو خاکی تورکیا[23].

لــە پاش پــەلاماردانی چــەهریق ئاســورییەکان گەڕانــەوە ورمــێ. لەهەلومـەرجێکی نالـەبارا ئـەژیان. سمکـۆش گەڕایـەوە شـوێنی خـۆی. کـورد لەناکۆکیەکی لابەلای ترەوە گلا، کەناکۆکی بو لەگەڵ ئاسوری.

4/2 ئامانجی سیاسی سمکۆ

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم مەسەلەی کورد چو بوە قۆناغێکی گرنگەوە. دەوڵەتــە براوەکــان ئەیانویســت رێکەوتنــە نهێنیــەکانی ســەردەمی جــەنگ بەگوێرەی تەرازوی هێزەکانی خۆیان لەدوای جەنگ جێبـەجێ بکـەن، گـەلانی ژێـر دەسـتەش ئەیانویسـت هاوپە یمانـەکان، بەڵێنـەکانی کـاتی جـەنگ، بەتایبەتی دەربارەی ئازادی مافی بڕیاردانی چارەنوس جێبەجێ بکرێ.

هێشتا جەنگ کۆتایی نەهات بـۆ شـێخ محمـود لەسلێمانیەوە دەستەیەکی نوێنەرایەتی نـاردە لای دەسـەڵاتدارانی ئینگلیـزی لـەکفری و، داوای لێ کـردن نەتەوەی کـوردیش لـەریزی گـەلانی ئـازاددا بـژمێرن بەرامبـەر بـەوەش گفتـی دۆسـتایەتی و هاوکـاری پێـدان. میجـەر نوئیـل بەنوێنەرایـەتی حکومـەتی بەریتانیا چو بۆ سلێمانی و خۆی گوتەنی پێشوازییەکی شاهانەیان لێ کـردو،

لەکۆبونەوەیـەکی جەماوەریـدا پشـتیوانی حکومـەتی بـەریتانی لەخواسـتی ئازادی کورد دەربری و، شێخ محمـودی وەکـو حوکمـداری کوردسـتان راگەیانـد.
پاش چـەند رۆژێ کولـونێل ویلسـۆنی منـدوبی سـامی بـەریتانی خۆیشـی چـوە سلێمانی و حوکمداریێتی شێخ مەحمودی لەنێوان زێی بچـوك و روبـاری سـیروان‌دا سەلماندو، کۆبونەوەیەکی لەگەڵ سەرەك عەشیرەتە کوردەکان کردو، ئـەوانیش مەزبەتەیەکیان دایە سەبارەت بەمافی نەتەوەیی گەلی کورد.
لەئەستەموڵ، راستەوخۆ لەگەڵ تـەواو بـونی جـەنگدا پیـاوە گـەورەکانی کورد لەوێ ((جەمعییەتی تعالی کوردستان))یان پێك هێنا. شێخ عەبـدولقادر شـەمزینی و ئـەمین عـالی بـەدرخان و چـەندین شەخسـیەتی کـوردی ناسـراو بەشداربون، کۆمیتە کەوت بوە چـالاکییەکی کاریگـەری سیاسـی، دیپلۆماسـی، رۆشنبیری بۆ دروستکردنی دەوڵەتی کوردستان.
لـە پاریس، شـەریف پاشـا بەنوێنەرایـەتی نەتـەوەی کـورد داوای لەکۆنفرەنسـی ئاشـتی و دەوڵـەتانی دنیـا ئـەکرد، مـافی ئـازادی بریـاردانی چارەنوس بۆ گەلی کورد بسەلمێنن و یارمـەتی بـدەن بـۆ دامەزرانـدنی دەوڵـەتی سەربەخۆ لەسەر ئەرزی نیشتمانی نەتەوەیی خۆی.
لەدوای راگرتنی جەنگ ئێران هەوڵی ئەدا بەریتانیا قانع بکـا پشـتیوانی ئێران بکا بۆ فراوان کردنی قەڵەمرەوەکەی لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی عوسمانی، داوای ئـەکرد بەشێکی گـەورەی کوردسـتانی تورکیـا بخرێتـە سـەر ئێران.
لەکوردسـتانی ئێـران چـالاکیەکی سیاسـی فـراوان نـەبو، بەتایبـەتی لەئوستانەکانی کوردستان، کرماشان، ئیلامدا. سمکۆ ناسراوترین شەخسیەتی کوردی ئێران بو.
سمکۆ چی ئەویست؟ خواستە سیاسیەکانی چی بون؟
سمکۆ رێکخراوێکی سیاسی نەبو، هەروەها کۆمیتەیەکی سیاسیشـی پێکـەوە نـــەنابو، بەرنامەیـــەکی سیاســـی رون و دیـــاری هـــەبێ. رێکخراوەکانی ((جیهانـــدانی)) پێش جەنگ و ((جەمعییـــەتی استخلاصـــی کوردستان))ی سالانی جەنگ، نەمابون. خۆی سەرکردەی جولانەوەکەو دانـەری نەخشەو بەرنامەکانی بو. ئامـانجی سیاسـی سمکـۆ لەگفتوگۆکانیـدا لەگـەڵ ئینگلیـزو لـەو پەیامـەدا کـەبۆ یـەکێتی سـۆڤێتی نـاردو داوای پشـتیوانی لێ ئەکردن بۆ دروست کردنی دەوڵەتی کوردی رون و ئاشکرایە.
کسروی لەبارەی ئامانجی سیاسی سمکۆ ئەڵێ:

((... سمکۆ ئەم سەردەمە سەربەخۆیی(استقلال)ی بۆ کوردستان ئەویستو، لەرێگەی ئەم ئارەزوەدا بو کە کەوت بوە ئامادەکردن. یەکێ لەتۆوەکانی ئاشوبو زیانکاری کەئەوروپایی لەرۆژهەلاتدا وەشاندویانە ئەم ئارەزوی سەربەخۆییەیە. کارکەرانی ئەوانە سالەها گەرانو چونە ناو کوردو ئەرمەنیو تورکمانو ئاسوریو بەختیاریو هی ترو، ئەم تۆوەیان لەدلی ئەواندا چاندوە، کوردیش چەندەها سالێ بو ئەم قسانەی بیست بو، هەوەسمەندانی لەوانە شوێن ئەم ئارەزوە خاوە کەوت بونو، هەندێ جار کتێبو وتاریان نوسی بو. ئێستە سمکۆ ئەیویست ئەو ئارەزوە بهێنێتە دیو، بە پێرەوی لەئازادیخوازانی عوسمانی کە((ژون تورك))ی لێ پەیدا بو، و ئەو کارانەیان کردبو، بۆ دروست کردنی دەستەیەك بەناوی ((ژون کورد))ەوە تێ ئەکۆشا.

ئەیانوت کەمیستەر دادی ئەمریکایی خستویەتیە سەربیری ئەم کارە. میستەر داد کە لەگەلێ ئەمریکاییەکانی تر، لەگەلێ ئاسوریەکان لەورمێ وە کۆچی کردبو، چوبو بۆ هەمەدانو، هەر لەو رۆژانەدا گەرایەوە تەورێز لەوێوە چوەوە ورمێ، ئەیان وت کەچەند جارێ چوە بۆ بینینی سمکۆ. ئەم قسەیە ئەگەر بەلگەشی نەبوێ لەگەلێ بەدخوازیو کینەتوزی کە لەمیسیونێرە ئەمریکاییەکان بینرا بو، ئەگونجا. زۆر کەس ئەمەیان قبولێ ئەکردو وایان ئەگوت: ((ئەمریکاییان لەبەرئەوەی نەیان توانی بەدەستی ئاسوری کارێ بۆ پێشەوە ببەن، ئەیانەوێ بەدەستی کورد کارێ بۆ پێشەوە ببەن.

هەرچی هەیە ئەم ئارەزوە کەسانی تر خست بویانە دلی سمکۆوە، هەر ئەوانیش دلیان دایەو دلێرییان کرد. لەم ماوەیەدا کەعوسمانیان لەئێران ئەرۆیشتن دەستەیەك لەسوپاییانو تۆپچیەکانی ئەوان کەچەند سەد کەس بون نەگەرانەوە ولاتی خۆیان بەو تفەنگو تۆپانەوە کە پێیان بو چون بۆ چەهریقو چونە ژێر دەستی سمکۆوە. ئەم روداوە دلێری ئەوی چەند جار زیاتر کردو، بەمجۆرە خۆی ئامادە بینی ئالای نافەرمانی هەلێ بکا، یەکێ لەهاودەستەکانی لەم کارەدا سەید تەها نەوەی شێخ عوبەیدوللا بو کەبنەمالەکەیان لەکوردستاندا بەناوبانگو سەید تەها خۆیشی پیاوێکی کۆشاو کاری بو))[24].

نوسەرێکی مەزنی ئێران ئاوەها ئامانجی نەتەوەیی کورد هەلێ ئەسەنگێنێ. ئارەزوی سەربەخۆیی لەکوردا بەتۆوی گەریدە ئەوروپیەکاندا ئەنێ.

هەر کسروی خۆی، باسی مەلاو بازرگانو پیشەوەرەکانی تاران ئەگێرێتەوە کەچونە ناو سەفارەتی بەریتانیو ئەوانی تەورێز چونە ناو کونسولگەی

بەریتانیەوە لەویّ بەست نشین بون. پیّشتر بەست هەر لەبارەگای پیاوە دینیە پیرۆزەکاندا ئەکراو، ئەو سەردەمە بەریتانیا گەورەترین ئیستعماری دنیا بو، کەچی ئەلقاب گەلی شیرین بەسەر ئەو((ئازاد یخواز))و((موجاهید))انەدا کەرابەری ئینقیلابی مەشروتە بون دابەش ئەکا. هەروەها هەندیّ لەو مەشروتەخوازانەی وەکو ستارخان و باقرخان کە پەنایان بردبوە بەر شابەندەرخانەی عوسمانی و ئەوانەی پەنایان برد بوە بەر خاکی عوسمانی و داوای پشتیوانی و یارمەتییان لیّکردن و لەگەلّ ئۆردوی تورکدا گەرانەوە بەموجاهیدو ئازادیخواز، کەچی کوردەکان بەجەردە دائەنیّ. بەقسەیەکی تر بۆ تیّکۆشەرانی ئیّرانی پیّوەندیو پەنابردن بۆ تورك و ئینگلیزو روس و هیّزەکانی بیّگانە بەرەوا و بۆ تیّکۆشەرانی کورد بەکاری خراپ لەقەلّەم ئەدا.

لەو گفتوگۆ راستەوخۆیەدا کەحاجی مستەفا پاشای یاملکی لەگەلّی کردوە، سمکۆ خۆی ئاما نجەکانی بە مجۆرە رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: لەماوەی ئەم دو سالّەی رابردودا لەدژی حکومەتی ئیّران جولّاویتەوەو ئەجولّییتەوە، مەبەست لەم بزوتنەوەیە چیەو بەتەمای چ جۆرە دەسکەوتیّکیت دەسگیر ببیّت؟

((وەلّام: فارسەکان(بیّگومان سمکۆ وشەی فارسی بەکارنەهیّناوە، بەلّکو عەجەمی بەکارهیّناوە بەلّام ئەبیّ لەوەرگیّرانی ئینگلیزی داوای لیّ کرابیّ) رقیان لەکوردە، لەبەرئەوە من بەهەمو توانای خۆمەوە هەولّ ئەدەم کوردەکان ریّك بخەم، بۆئەوەی لەدەستدریّژی فارس رزگاریان بیّت، هەر بۆیە پار شاری ورمیّم گرت لەگەلّ ئەو ناوچەیەی کە لەرابردودا کوردی بوە، دواتریش شاری سەلماس و ئەمسالّیش فارسەکانم لەسابلاخ دەرپەراند.

((پرسیار: باشە تۆ هەولّ ئەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت و سەربەخۆییان بۆ ساز بکەیت؟ ئەی بۆچی پیّش هەمو شتیّك ناوچەی وان و ئەرزروم و بەتلیس و هەکاری خەرپوت رزگار ناکەیت و ئەو خەلّکە ریّك ناخەی، کەماوەیەکە لەژیّر جەورو ستەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

بۆچی ئالّای تایبەتی خۆت هەلّناکەی، تادەری بخەیت کەوا مەبەستت لەو جولّانەوەیە خویّن رشتن نیە، بەلّکو مەبەستت سەربەخۆییە؟

بەئاشتی و خۆشی بۆچی هەولّی ریّکەوتن لەگەلّ فارسەکاندا نادەی؟

((وەلّام: من وای بەباش دەزانم کە لە پیّشدا لەئیّرانەوە دەست پیّ بکەم. من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەلّ تورکەکاندا تیّکی بدەم، چونکە ئەوان بەتفەنگ و فیشەك یارمەتیم ئەدەن. من هیچ بە پیّویستیشی نازانم بۆ

بێگانە بەیان و بڵاوکراوە بڵاوبکەمەوە، چونکە ئەوان زۆر باش شارەزای ئەوەن کەئێمە هێشتا بەشێوەیەکی خێڵایەتی دەژیین، جگە لەمەش بیستومە ئەوروپاییەکان لەناوخۆیاندا لەکێشەو مشتومڕدان بۆیە ئێمە پێویستە تێکۆشین و پشتیش بەهێزو دەسەڵاتی خۆمان ببەستین و نەهێڵین فارسەکان بگەڕێنەوە ورمێ و سابڵاخ. ئێمە بەهیچ جۆرێك کوڵ نادەین و تا تاقە شوکاکێك مابێ لەم رووەوە بەرهەڵستی دەکەین)).

سمکۆ لای وابو ئێران لەو کاتەدا لاوازە. ئەبێ کورد ئەو هەلە بقۆزێتەوە بۆ ئازادکردنی خۆی. کوردی جێگاکانی تریش ئەبێ یارمەتی ئەوان بدەن[25].

لەو گفتوگۆیەدا کە یاملکی لەگەڵی کردوە سەبارەت بەکوردستانی تورکیاش هەر بیروڕایەکی لەو بابەتەی هەبوە:

((جەنابی ئیسماعیل ئاغا! ئەمڕۆ وەکو رۆژگاری شێخ عوبەیدوڵڵا نیە، ئەمڕۆ روداوەکانی ناو کوردستان جێی سەرنجی هەمو دەوڵەتە ئەوروپاییەکانە، لێیان ئاگادارن، تەنانەت ئەمریکای یەکگرتوش ئاگادارە، حکومەتێکی گەورەی وەکو بەریتانیا حوکمی سلێمانی و ناوچەکە دەکات و ئاگای لەهەمو بزوتنەوەیەکی کوردە. ئەگەر هەرشتێك ئەو لێی رازی نەبێت و لەگەڵ سیاسەتیدا نەگونجێت، ئەوا لەروی سیاسی و عەسکەرییەوە لەدژی دەوەستێ... راستە ئێوە کاروبارتان لەگەڵ تورکە نەتەوەییەکانی ئەناتۆلیا رێك خستوە، بەڵام ئەگەر ئەوان لەبزوتنەوەکەیاندا سەرنەکەوتن، ئەوا ئێوەش تیادەچن و کەس بەهاوارتانەوە نایەت، خۆت دەزانیت، بزوتنەوەیەکی وەکو ئەوەی تۆ بەبێ پشتگیری و یارمەتی دەوڵەتێکی ئەوروپایی، بەتایبەتیش ئەمڕۆ کەبەریتانیا بوە بەدراوسێمان، بەبێ ئەوان بەهیچ مەبەست و ئامانجێك ناگەین جەلالەتی سوڵتان بزوتنەوەکەی ئەمڕۆی ئەناتۆلیا بەیاخیگەری و سەرپێچی دادەنێ، هەر لەبەرئەوەشە یۆنانیەکان بەرەو ئەنگۆرە(ئەبێ ئەنقەرە بێ)هاتون و ئامادەن، کەعەمەلیاتێکی تریشیان لەدو بکەن. لەئەناتۆلیاش زۆر کەس پێشوازیان لەهاتنی یۆنانیەکان کردوەو داوایان لێ کردون ناوچەکە داگیر بکەن. چونکە زۆر رقیان لەتورکە نەتەوەییەکانە.. ئەو تورکە نەتەوەییانە دوژمنی کوردن و دەبێ ئەوەت لەبیر نەچێ، کەئەوانە لەساڵی 1908ەوە تائێستە چەند زیانیان لەکورد داوە. هەر چۆنێك بێت یۆنانیەکان لەتورکەکان بۆ ئێمە باشترن، چونکە هیچ نەبێ شارستانی و پێشکەوتنخوازن و تورکەکان زۆر دواکەوتوو نەزانن. باشتر وایە لەگەڵ یۆنانیەکاندا پەیوەندی پەیدا بکەیت و لەم

بارەشەوە ئینگلیزەکان ئاگادار بکەی، پەیوەندیان پێوە بکەو سود لەهەل و دەرفەت وەربگرە. هەوڵ بدە لەگەڵ ئەو شوێنانەدا رێك بکەوە، کەبەریتانی و ئەوروپایی تێدا نیە، وابزانم ئەگەر ئەو رێگەیە بگریتە بەر ئەوروپاییەکان گوێ لەداواکانت دەگرن...

سمکۆ لەوەڵامدا ئەڵێ: منیش زۆر رقم لەتورکە نەتەوەییەکانە، بۆ کوردیش ئەوان لەفارسەکان بۆ کورد بەدوژمنتر دەزانم. من چەند جارێك نامەم بۆ ئینگلیزەکان ناردوەو ئاگادارم کردون کەمن نامەوێ دژی سیاسەتی ئەوان بم و ئێمە هەمیشە پێویستمان بەیارمەتی بەریتانیا هەیە. بائەوان لایەنگری کورد بکەن، منیش ئامادەم بە پێی ئارەزوی ئەوان بجوڵێمەوە. ئێمە پێویستمان بەیارمەتی چەك و فیشەك هەیەو ئەگەر لەم روەوە فریامان نەکەون توشی کێشەو سەریەشە دەبم. سەید تەهام نارد بۆ بەغدا، بەڵام هیچ سودو ئە نجامێکی نەبو، ئەوا من و سەید تەها ئێوە دەکەین بەوەکیل ئەگەر حکومەتی بەریتانیا خۆی، یاخود بەهۆی دۆستە دڵسۆزەکانی پشدەریەوە، بتوانن یارمەتی چەك و جبەخانەمان بدات، بەبێ ئەوەی بما نخاتە ژێر رەحمی ئەفسەرەکانیەوە، ئەوا دەتوانین وان و ئەرزروم سیواس و هەکاری لەتورك پاك بکەینەوەو ئەوسا دەتوانین دەرسێکی گەورەو چاکیش بە ئەوانەی رەواندوزو شوێنەکانی تریش بدەین. ئەمە پێشنیاری ئێمەیەو دەتوانین دڵنیات بکەین، کەئێمە لەم گفتوگۆیەماندا راستین. ئێمە دەتوانین ئەنگۆرەش(؟)بگرین و ئەگەر ئینگلیزەکان بێ دەنگ بن، لەماوەیەکی کەمدا شاری سنەش(؟)دەگرین)).

بۆچونی سمکۆ دەربارەی لاوازیی ئێران لەجێی خۆیا بوە. لەلایەك ناکۆکی لەنێوان ئازادیخوازانی ئێران بەگشتی و چینی کۆنە پەرست و شا لەوپەری توندیدا بو، بەتایبەتی دوای بەستنی پەیمانی ئێرانی-ئینگلیزی 1919کە لەئە نجامی بەرتیل وەرگرتنی وپوق الدولەی سەروەزیرو وەزیرەکانی دەرەوەو دارایی‌دا، ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانی. لەلایەکی‌تر ئێران، دەوڵەتی مەرکەزی ئەرتەشی بەهێزی تێدا نەما بو، لەجەنگەل، خوراسان، خوزستان خەڵك هەڵگەرابونەوە لەدەوڵەت. بەڵام روداوێ هات بوە پێشەوە کەبوبو بە پشتیوانی ئێران ئەویش، شۆرشی ئۆکتۆبەر بو لەروسیە. چونکە ئەم روداوە گەورەیە، سەرلەنوێ ئەهمیەتی ئێرانی لەستراتیجی هەمو دەوڵەتە گەورەکانی دنیادا زیاد کردەوە.

لەلایەك بەریتانیاو هاوپەیمانەكانی نەیان ئەویست ئێران لاوازو پارچە پارچە بێ بۆ ئەوەی بتوانێ خۆی لەبەر لێشاوی پەرەسەندنی كۆمۆنیزمدا، كە لەدەوڵەتی دراوسێی لای سەروی ئێرانەوە ئەهات، رابگرێ.

لەلایەكی ترەوە، روسیەش ئەیویست دراوسێكەی لای خواروی بەهێز بێ‌و پارچە پارچە نەبێ بۆ ئەوەی دەوڵەتە ئیمپریالیستیەكان، بەتایبەتی بەریتانیا، نەتوانێ دەس بەسەر ئێراندا بگرێ بیكا بەبنكەی پیلانگێران دژی دەوڵەتی روسیای سۆسیالیستی.

لەگەڵ ئەوەی سمكۆ لای وابو ئەبێ خەریكی ئێران بێ، نەیتوانی لەگەڵ كوردەكانی ئێران پێوەندی هاو خەباتی فراوان دابمەزرێنێ‌و، لەگەڵ بزوتنەوەی كورد لەعیراق‌و توركیا هیچ كارێكی چەكداری هاوبەشی نەكرد. هەروەها نەیتوانی لەگەڵ ئازادیخوازانی ئێران هیچ كارێكی هاوبەش یا هاوكاریەك بكا.

3- شەرو شۆڕش

1/3 هەڵومەرجی گشتی ئێران

مێژونوسێکی ئێرانی هەلومەرجی ئەو سەردەمە بە مجۆرە باس ئەکا:

((مشیر الدولە کاتێ هاتە سەرکار کەدۆخی ئێران بەهۆی روداوەکانی جەنگی جیهانیەوە(1914) پەرێشان و بێ سامان بو، یاخییان و رێگرەکان لەئەگرافی ولاتدا ئالای هەڵگەرانەوەیان هەڵکردبو، هەندێ لەئێلات و عەشایەر سەرەرای ئەوەی باجیان نەئەدا، سەرپێچییان لەفەرمانی حکومەتی ناوەندی ئەکرد، حەزیان ئەکرد حکومەتی تاران لاواز بێ یابروخێ. باری دارایی ولات زۆر لەرزۆك و بەجۆرێکی گشتی وەرگرتنی دەرامەتی دەوڵەت تێك چوبو. خەزانە چۆڵ و حکومەتی ناوەندی ناتەوان بوبو. دانی مانگانەی فەرمانبەرانی حکومەت بەجۆرێ توشی دواکەوتن ئەبو زۆر جار چەند مانگێ تەلەبکار بون، هەلومەرجی ئەوسای ئەرتەش بێ ئەندازە جێگەی داخ بو. هێزە نیزامییەکانی ئەو زەمانە پێك هات بو لەمانەی خوارێ:

1-یەك فیرقە قازاق کە لەزەمانی پێش جەنگەوە لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی روسیای قەیسەریدا بەرێوە ئەبران، ئەم ئەفسەرانە بەجۆرێکی ئاسایی لەخزمەتی دەوڵەتی ئێراندا بون. لەو کاتەدا سەرۆکایەتی فیرقە لەئەستۆی ئەستاروسلسکیدا بو(8 هەزار کەس بو).

2-تاقمی ژاندارم کە لەزەمانی میستەر شوستەری ئەمریکایی، راوێژ پێکراوی دارایی ئێران و سەرۆکی خەزانەداری گشتی، بەنیازی کۆکردنەوەی داهاتی دەوڵەت، دامەزرێنرا بون. ئەم تاقمە لەساڵی 1329ی قەمەریدا پێك هێنرا بو. دوایی بو بەناوکی سەرەکی بەرێوەبەرایەتی ژاندارمری کە بەهۆی کۆلۆنیل یال مارسون و چەند ئەفسەری سویدی تر بەرێکخستنێکی نوێ دامەزرابو. (هەمویان 8هەزارو 400 کەس بون)

لەلای سەروی ئێراندا(کەنارەکانی دەریای خەزەر بەتایبەتی رەشت)هێزی موتەجاسرین خەریکی شەربون لەگەڵ ئۆردوی قازاق، لەئازەربایجان ئیسماعیل ئاغای سمکۆ راپەری بو خەریکی پێکادان بو لەگەڵ بەشێکی ئۆردوی ژاندارم. هەروەها کوردەکانی کوردستانیش بەشێکی تری ئۆردوی ژاندارمیان بەخۆیانەوە خەریك کرد بو لەشەر هەڵاتندا بون. لەسەرانسەری ئێراندا تێکهەڵچون و پێکادان روی ئەدا...))[26].

سمکۆ لەسەرەتای دەس پێکردنی بزوتنەوەکەیەوە ئاگاداری لاوازی ئێران و خراپی هەلومەرجی گشتی حکومەتی ئێران بو. لەبەرئەوە لای وابو ئەوە

هەلێکە ئـەبێ کـورد بـۆ سـودی خـۆی بیقۆزێتـەوە. کـوردی شـوێنەکانی تـریش پشتیوانی لەمان بکەن بەئاما نجی نەتەوەیی خۆیان بگەن.))[27].

سـاڵی 1919 دو روداو بـون بـەهۆی تەقاندنـەوەی نـاکۆکی دێرینـەی کاربەدەستانی ئێران و کورد بەتایبـەتی شـوکاك لەناوچـەی ورمـێدا. پیلانـی کوشتنی سمکۆو ناردنی حاکمێکی نوێ بۆ ڕەواندنەوەی کورد لەورمێ.

2/3 پیلانی کوشتنی سمکۆ

جێنشینی والی ئازەربایجان لەتەورێز کابرایەك بـو بـەناوی. مکـرم الملـك پیلانێکی بۆ کوشتنی سمکۆ دانا. بۆمبێکی لەناو قوتویەکی شیرینیدا بۆ نـارد بۆ ئەوەی لەکاتی هەڵپچڕیندا پێیدا بتەقێتەوە.

کسروی روداوەکە بە مجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((مکرم الملك ، نائب الایالە، لەبەرئەوەی سـوپایەکی لەبەردەسـتدا نـەبو بینێرێتە سەر کوردەکان، بەناچاری بیری لەچارەیەکی تر ئەکردەوە، ئەوە بـو کەبۆمبێ بۆ ئیسماعیل ئاغا بنێـرێ و لـەناوی ببـات. سـاڵی 1278 لـەکاتی جەنگەکانی تەورێزا حەیدەر عمواغلی و کەسانێکی تـر لـەئازادیخوازانی ئـەم شارە بۆ کوشـتنی شـجاع نظـام بیریـان لـەم چـارەیە کـرد بـوەوە. قوتویـەکیان بەناوی((ئەمانـەت))ەوە بە پۆسـتەدا بـۆ نـاردو کوشـتیان. مکـرم الملکـیش ئەیویست هەمان شت لەگەڵ سمکۆ تاقی بکاتەوە.

بـۆ ئـەم کـارەش هـاوبیرو هاوکارەکـانی بـەنهێنی لەئەرمەنـەکان بـو، بۆمبەکەش ئەوان دروستیان کـردو مکـرم الملك نـاردی بـۆ خـوی، لەبەرئـەوەی خەسوی ئیسـماعیل ئاغـا لەگونـدێکی خـوی دائەنیشـت، بـەو نـاوەی کەئـەوە قوتوی شیرینیە ئەو ژنە بۆ زاواو نەوەکەی خۆی ناردوە. ناردی بۆ چـەهریق بـۆ ئیسماعیل ئاغا.

بەڵام سمکۆ لەشجاع نظام هوشیارتر بو خۆی دەرباز کرد. لـەزمانی ئـەوەوە وائەگێرنەوە: کەقوتوەکەیان هێنا کورەکەم بەناوی ئەوەوە کەئەمە شـیرینیەو نەنکی بۆی ناردوە، پێی لەسەرکردنەوەی داگـرت. مـن داسـتانی شـجاع نظـامم بیرکەوتـەوە. بـەدگومان بـوم و هۆشـیار بومـەوە. لەبەرئـەوەی لەسـەر چیمەن دانیشـت بـوم وتم لـەوێ بیکەنـەوە. هـەر کەنەخشـەکەیان دری و، رۆشـنیەکی کەمی لێ دەرکەوت، من فرسەتم نەداو بە پێ تـێم هـەڵ داو هاویشـتم بـۆ دەرو باوەشم بەکورەکەم دا کردو خۆم لەسەر سەوزیەکە درێـژ کـرد. بۆمبەکـە چـەند هەنگاوێ دور لەئێمە تەقیەوە.

بە مجۆرە سمكۆ لەمەرگ رزگار بو. بەڵام بۆمبەكە لەجێیەك تەقیەوە عەلی ئاغای برای و چەند كوردێكی تری كوشت و ئەمەش بەهانەیەكی تری دایە دەستی سمكۆ. نقام السلگنه لەساڵی 1284دا(یەك ساڵ پێش بزوتنەوەی مەشروتە) تەئمینیدا بە جەعفەر ئاغای براگەورەی سمكۆو بەقورئان سوێندی بۆ خواردو هێنایە تەورێز. دوایی ئەوی لەگەڵ دو كەس لەهاورێكانی كوشت، ئەوانی تر بەراكردن گیانی خۆیان دەرباز كرد.

سمكۆ لەم را پەرینەدا ئەوانەی كردە بەهانە...))[28]

ئەم پیلانە سمكۆی بەتەواوی دوردۆنگ كرد لەئێران بۆی دەركەوت هێشتا دەستیان هەڵ نەگرتوە لە پیلانگێران و كوشتنی بەفێڵ و دوژمنایەتی لە پەنای دۆستایەتیدا. كەوتە هەرەشە كردن لەكاربەدەستانی ئێرانی و هاندانی كورد بۆ شۆرش لە پێناوی ئازادیدا.

3/3 دانانی حاكمی نوێی ورمێ

هەر لەو رۆژانەدا كەویستیان سمكۆ بكوژن سپهدار كەبۆ دوەمین جار بوبو بەوالی ئازربایجان، چیاوالدولەی ئەلبورزی دانا بە حوكمرانی ورمێ لەجێگەی سەردار فاتیح.

بەقسەی تمدن، چیاوالدولە هات بو بۆ بەرهەڵستی نفوزی كورد لەورمێ. بەقسەی دهقانیش، هات بو بۆ راگرتنی ئاسایشی ورمێ و پاراستنی لەدەسدرێژی كورد. بۆ ئەو مەبەستەش، دوسەد سوارە نیزام و تۆپێكی شاخاوی لەرێگەی گۆمی ورمێوە لەگەڵ خۆی هێنا بو. هەروەها هانی خەڵكیشی دا بۆ ئەوەی لەهەمو گەرەكێكی ورمێ كۆمیسیۆنێكی جەنگی پێك بهێنن بۆ پاراستنی شارەكەیان لەهێرشی كورد[29].

بەر لەهاتنی چیاوالدولە هەندێ كورد چوبونە ناو ورمێ لەوێ ئەژیان. كەبینیان بەتۆپ و سوارە نیزامەوە هات، رەوینەوە.

دوای5 رۆژ لەگەیشتنی حاكمی نوێ سەر لەبەیانی 60 كورد چوار دەوری خانوی حاكمیان گرت. ئەیان ویست چیاوالدولە بگرن. تەقە دامەزرا. سەربازەكان بەدەنگ تەقەكەوە هاتن بۆ یارمەتی دانی حاكم. خەڵك كە بەتێكهەڵچونی كوردو سەربازەكانی حكومەتیان زانی، هەركەس چەكی هەبو تاوی دایەو چون بۆ یارمەتی حاكم. پەلاماری كوردەكان سەری نەگرت. بەتەقە لەشار دەركران. لەبەرئەوەی خەڵكی ورمێ ئەو كارەی كوردەكانیان بەهاندانی دكتۆر پاكارد ئەزانی، تاقمێكیان هەڵیان كوتایە سەر بارەگای ئەمریكی 60كەس لەو مەسیحییانەیان كوشت. كە لەوێ داڵدە درا بون.

سمكۆ ئەی ویست نەهێڵێ چیاوالدوله جێگیر بێ. لەو رۆژانەدا هەمو رێگە زەمینییەکانی ورمێ گیرا بون. تەنیا رێی بەندەری گوڵما نخانە مابو لەسەر گۆمی ورمێ. گوڵما نخانە عەماری گەنمی لێ بو. سمکۆ بەهەواڵی سەرنەکەوتنی پەلامارەکەی ورمێ زانی دەستەیەك شوکاکی بەسەرۆکایەتی تاهیر بەگ ناردە سەر گوڵما نخانەو گرتیان بۆ ئەوەی لەتەوریزەوە نەتوانن هێز بۆ یارمەتی چیاوالدوله بنێرن.[30] ورمێ کەوتە ناو ئابلوقەی کوردەوە.

4/3 جەنگی پروپاگەندە

چەکدارەکانی کورد لەناو شاری ورمێدا ئەگەران. خەڵکی بەگرتنی گوڵما نخانەیان زانی. دوکان و بازاریان داخستو چونەوەماڵەکانی خۆیان. سەرکردەکانی کورد کەئەمەیان دی، کەوتنە هەوڵدانی راکێشانی دانیشتوان.

تمدن، شایەتی ئەو رۆژانە بوە. هەندێ لەهەوڵەکانی کورد بۆ بەدەس هێنانی دۆستایەتی خەڵکی ورمێ ئەگێڕێتەوە. لێرەدا هەندێکی دوبارە ئەنوسینەوە.

چوارشەممە 31 اردیبهشت 1298(10رەمەزان 11/1337مە 1919)کوردەکان لەشار جاریاندا:

((خەڵکینە بزانن و ئاگادار بن!

ئێمە هیچ ناکۆکییەکمان لەگەڵ ئێوە نیە. هیچ جۆرە دوژمنایەتییەك لەبەینی ئێمەو ئێوەدا نیە ئێوە دڵنیا بن و برۆن دوکانەکانی خۆتان بکەنەوەو خەریکی کاروکاسبی خۆتان بن.

ئێمە تەنیا لەگەڵ حکومەتی بێگانە موخالیفین، کە لەدەرەوەی شارەوە هێنراونەتە ئێرەو، لەناو خەڵكدا نیفاق و دوبەرەکی بڵاوئەکەنەوە. بەکەڵك وەرگرتن لەدوبەرەکی ئەکەونە پرکردنی گیرفانی خۆیان. بەگیرفانی خاڵی دێن و بەگیرفانی پرو کەلوپەلی زۆری گرانبەهاوە لەم شارە ئەرۆن. ئەم جۆرە حکومەتانە هیچ گوێ نادەنە میللەت و شار. هەر لەبیری ئەوەدان حەددی ئەعلای ئیستیفادەی نا مەشروع و عەییاشی و هەرزەگی و حەیف و مەیل کردنی پولی میللەت دان.

بەڵێ ئێمە لەگەڵ ئەم جۆرە کەسانەی بەڕاستی وەکو زەرو وان دوژمنایەتی ئەکەین.

ئەهالی موحتەرەم!

وەرن غیرەت بدەینە بەر خۆمان و فەرمانـدار لـەناو خـودی ئـەهالی ورمـێدا هـەڵ بـژێرین و نـەهێڵین بـۆ ئێمـە لـەکون و کەلەبـەرەوە فەرمانـدارمان بـۆ بهێنن))[31].

هەینی 2 **خرداد** 1298(3 **رەمەزان** 1337-13 **مە** 1919)

لایەنگرەکانی سمکۆ بەردەوام بون لەسەر پێوەنـدی گـرتن لەگـەڵ خـەڵك، لەبازارو لەماڵان و بەخەڵکیان ئەوت:

((لێرە بەدواوە ئەبێ فەرماندارەکان لەلایەن خەڵکی ورمێ و لەناو خـەڵکی ورمێ هەڵ بژێردرێن و دابنرێن. تەنانەت سـەرۆکی هـەمو دائـیرەو لقـەکانیش ئەبێ لەخەڵکی خـودی ورمـێ بـن. ئـەی ئـەم هـەمو ئـەعیان و ئەشـرافی ورمـێ کەسەدان ساڵە خەڵکیان بەڕێوە بردوەو مەقاماتی حەساسیان هـەبوە. بۆچـی ئەبێ ئێستە لەگۆشە و کەنارا رابوەستن و فەرماندار بۆ ئێمە و ئـەوان لـەدەرەوە بێـت؟ بۆچـی سـەرۆکی نەزمییـە و سـەرۆکی ژانـدارمرییان لـەدەرەوە هێنـاوەو لەدەرەوە ناردوە؟

مەگـەر لـەخودی ورمـێ کەسـانی بەسـیرو ئاگـادار کـەمن کەئـەو کەسـە پوچانەیان بەسەر ئێمەدا سە پاندوە کـە بـەکیبرو نوخـووەت رەفتـار ئەکـەن. هەوڵ ئەدەن هەمیشە بەینی کوردو عەجـەم تێـك بـدەن. گیرفـانی خۆیـان پـڕ بکەن. بەزەرقوبەرقەوە بژین. مەگەر ئەوانەش خەڵکی ئەم وڵاتە نـین. دڵیـان بەم ناوچەیە ناسوتێ. تائێستە بەرامبـەر بـەو هـەمو مانگانەیـەی کـەوەریان گرتوە، بایی دیناری خەریکی ئاواکردنەوە بـون و بـۆ پێشـکەوتنی ئـەم بەشـە کارێکیان ئەنجام نەداوە))[32].

ئـەم قسـانە کەشـایەتێکی ئـەو سـەردەمە ئەیگێڕێتـەوە، چـونکە بـێ بڕواییـەکی قـوڵ لـەنێوان عەجـەم و کـورد، دروسـت بوبـو، خـەڵکی ورمـێ بەدەنگیەوە نەهاتن تەنانەت کابرای شایەت کەلێی ئەدوێ ئەڵێ:

((دیسانەوە دارودەستەی سمکۆ لەکۆڵان و بازاڕدا کەوتنە پێوەنـدی لەگـەڵ خەڵك و قسەیان بـۆ ئەکردن(مەبەسـتی ئـەو قسـانەیە کەنوسـراون) بـیروڕای خۆیـان رون ئـەکردەوە، کـەوت بونـە بڵاوکردنـەوەی. مەعلومـە کـەکوردەکان لەجێگەیەکـەوە تـەعلیماتی ئیجتیمـاعی و ئـەفکاری سیاسـیان وەرئـەگرن و تەنانـەت وەزیفـەی تـەبلیغاتیان لەئەسـتۆ گرتـوە))[33] **مەبەسـتی تمـدن کۆمیسیۆنی ئەمریکاییە کەئەبێ دەرسیدا دابن.**

لێکدانـەوەی قسـەی بـاش لەسـەر بنچـینەی سـوئی نییـەت، ئـەویش رەنگدانەوەی ئەو پێوەندیە نائاساییە بو کە لەماوەی چەند قـەرنی رابـردودا

دروست بوبو. لەجوڵانەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵادا تـەقی بـوەوەو بـوە شـەڕێکی ئەهلی خوێنـاوی. لـەکاتی جـەنگی جیهـانیو لەشکرکێشیەکانی عوسمـانیو روسیدا دوبارە بو بوەوە. ئێستاش بزوتنەوەی رزگاری خـوازی کـورد بەرلـەوەی ڕوبەڕوی بەرهەڵستی رەسمیو هێـزی دەوڵـەتی ئێـران ببـێ، روبـەڕوی ویسـتی سەلبی عەجەم ئەبو.

ئـەگینا ئـەم قسـانە، وەکـو ئـەو قسـانەن کـە لەسـەردەمی مەشـروتەدا ئەکرانو، دوایـی تـر لـەقانونی ئەساسی ئێراندا وەکو بەشێ لەمافـەکانی خـەڵك بـۆ دانـانی ئەنجومـەنی ولایـەتیو ئیالـەتی نوسرا بـونو. بەگشـتی ئەچونە خانەی بیری دیموکراسیەوە. کەچی تورکە ئازەرییەکان گوێیان لێ نـە ئەگرتنو، هاوکارییان لەگەڵ نە ئەکردنو، نەئەبونە هاودەنگیان.

ئێرانیەکان شـێخ محەمـەد خیابـانی بـە یـەکێ لـەئازادیخوازانی گـەورەی ئێران دائەنێن. ساڵی دوای ئەو روداوانە لەتـەورێز(قیام))ی کـرد لـەوتارێکا کـە لەکۆشـکی ((تجدد))لەتـەورێز بـۆ لایـەنگرەکانی داوەو، لەرۆژنامـەی ((تجدد))ی ئۆرگانی بزوتنەوەکەیاندا بڵاوکراوەتەوە ئەڵێ:

((ئاغایان!

ئێوە ئەزانن بۆچی را پەڕین؟

ئەگـەر هەلومـەرجی پـێش را پـەڕین هـەڵ بسـەنگێنین، حاڵـەتی ئەسـەف ئەنگێزی مەملەکەتو ئیختیلافاتی بێ حەدو حەسری مالیـەو ئیقـداماتی بـێ ناموسـانەو جانبیانـەی نەزمیە(شـەهرەبانی)بهێنینە بەرچـاو، پێویسـتی ناچاری را پەڕین هەست پێ ئەکەینو تێ ئەگەین..

ئەو دزانەی کە لەتەورێز دەرئەکرێن(مەبەستی مـەئمورینی ئیداریـە)نابێ ببنە سەدرنشینی ئەمارەت، جانبیانی کـە لەمەرکـەزی ئازەربایجـان هەڵـدێن نابێ جڵەوی حکومەتی شارو ئوستانەکانی تـر بـەدەس بهێـنن، چونکە هـەمو خاکی ئازربایجـانی ئێـران پـیرۆزو دیموکراسـی ئێـران خـاوەنی شەخسیەتی حوقوقین...))[34].

ئەم قسانەی خیابانی لەگەڵ قسەی جارچیە کوردەکانی ورمێ جیاوازییـان چـیە؟ بۆچـی ئـەبێ وتـاری لەهـەمان بابـەتی کـورد بە((تەعلیماتی))کۆمیسـیۆنەکانی بێگانـە دابنـرێو وتـاری خیابـانی بـە بەیانی ئازادی.

هێزەکانی سمکۆ ورمێیان ئابلۆقەدا. رێگەکانیان بەست. گرانیو قـاتوقری لەشار بڵاوبوەوە. ئەڵقەی ئابلۆقە دانی شاری ورمێ تـا ئـەهات تـەنگتر ئـەبو

چونكه هەمو رۆژێ زۆرتر كورد ئەهاتنە پاڵ سمكۆو، هەمو شەو هێرشیان ئەكردە سەر قەڵای ورمێ. خەڵكی ورمێ بەرگرییان ئەكردو نەیان ئەهێشت بكەوێتە دەست كورد.

((كۆمیسیۆنی جەنگ))چەكدارەكانی ورمێی بەسەر 7 دەروازەكەی شارو بورجەكان و دیواری قەڵادا بۆ بەرگری لەهێرشی كورد دابەش كردبو[35].

ئەم كۆمیسیۆنە نەی ئەتوانی پارەی كرینی تفەنگ و فیشەك و باروت و موچەی تفەنگچیەكان تەئمین بكا. داوایان لەمیستەر پاكارد سەرۆكی میسیۆنی ئەمریكایی كرد 3هەزار تومانیان بەقەرز بداتێ. ئەویش پارەكەی پێدان و بەوە كەوتنە دیفاع لەشار[36] سەیر ئەوەیە لەگێرانەوەی روداوەكاندا ئاغای تمدن كورد تاوانبار ئەكا بەوەی پارەیان لەمیستەر پاكارد وەرگرتوەو بە ئامۆژگاری ئەو كەوتونەتە جوڵان. كەچی لەهەمان كاتدا خۆی وەرگرتنی پارە لە پاكاردا بۆ كرینی چەك و دابین كردنی پێویستیەكانی بەرهەڵستی كورد ئەگێرێتەوە.

20ی مایسی 1919هێرشی بۆ سەر شار دەس پێ كردەوە. سەرەتای شەوی 12ی رەمەزان هێرشەكەیان توند كرد، بەڵام چەكدارەكانی ورمێ بەرهەڵستیان كرد. هێرشەكەی ئەم جارە سمكۆ خۆی راستەوخۆ سەركردایەتی ئەكرد. تەركیزی كردبوە سەر دەروازەكانی نوگچر، عەسكەرخان، بلو. هەوڵیاندا لەلای بلووە درزێك بكەنە دیواری قەڵاوە. هێرشی ئەمجارەش دوای ئەوەی 36 سەعاتی خایاند نەیتوانی دەس بەسەر ورمێدا بگرێ. لەبەرئەوە كشانەوە[37].

ئابلۆقە دانی ورمێ ماوەی 25 رۆژی خایاند. خەڵكی شار لەو ماوەیەدا ئازایانە بەرگرییان لەشارەكەیان كردو نەیان هێشت بكەوێتە دەست كورد. كۆنسولی ئینگلیز كەوتە ناوبژی و حاكمێكی نوێ بۆ ورمێ دانرا. لە15ی تیرماهی 1298(8ی شوالی 1337/ 8 ژوئیە 1919)سمكۆ ئابلۆقەی ورمێی بەردا. پاراستنی ئاسایشی رێگەكان بەسمكۆ خۆی سپێردراو بەم كارە لەلایەن فەرمانداریەوە مانگانەی بۆ بڕدرایەوە. ئەویش چەند كەسێ چەكداری بۆ ئەم كارە تەرخان كرد[38].

لەو دەوروبەردا سمكۆ ئەی ویست دەسەڵاتی خۆی فراوان بكا بۆ گوندەكانی لەكستان و سوڵتان ئەحمەدو قەرەقشلاخ كەئازەری بون. ئەوانە ملیان نەئەداو شەڕی خوێناوی رویدا لەنێوانی خەڵكی ئەوێ و هێزەكانی سمكۆدا.

دانیشتوانی ورمێو دەوروبەری بەردەوام داوای یارمەتییان لەتەورێزو تاران ئەکرد.

5/3 گفتوگۆیەکی سەرنەکەوتو

سەردار ئینتسار تازە بوبو بەجێگری والی کەوتە سازدانی هێز بۆ سەرکوت کردنی سمکۆ. سەرەتا ماژور میرحسێنخانی لەگەڵ هێزی ژاندارم رەوانە کرد. بەدوی ئەواندا دەستەی قازاخ. داوای سوارەی لەهەمو لایەك ئەکردو پەیتا پەیتا ئەی ناردن. لەتارانەوە فیلیپوف سەرکردەیەکی قازاخیان بۆ فەرماندەیی لەشکر نارد.

فیلیپوف دوای دیتنی سەردار ئینتسار چو بۆ شەرەفخان بۆ دەس کردن بەکار.

چەند شەرو تێکهەڵچون لەنێوان کوردو هێزی ئێراندا رویدا. گرنگ ترینی ئەو شەرانە لەنزیك دیلمقان قەوما. 4 کەس لەسەرکردەکانی قازاخو چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ژاندارم کوژران. دیلمقان ناوەندی سەلماس کەوتەوە دەست هێزی ئێران.

سمکۆ تەلگرافێکی بۆ عین الدولەی والی ئازەربایجان نارد. عین الدولە ئەگەرچی والی ئازەربایجان بو بەڵام لەزەنجان دائەنیشت. عین الدولە فەرمانی راگرتنی شەریدا. شەر راوەستاو گفتوگۆ لەنێوان سمکۆو سەردار ئینتسارو فیلیپوف دەستی پێ کرد. ئێرانیەکان ئەم مەرجانەیان بۆ لێ خوش بونی سمکۆ دانا بو:

1-تالانیەکانی لەکستان بداتەوە بەخاوەنەکانیو خوێنبایی کوژراوەکان بدا.

2- پاشماوەی سوپاییانی عوسمانی لای خۆی دەربکا.

3-دەس وەرنەداتە کاروباری سەلماسو ورمێ.

4-خەرجی لەشکری دەوڵەت ببژێرێ.

5-هەرچی تفاقێکی جەنگی لایە تەسلیمی دەوڵەتی بکا.

6-ئەحمەد ئاغای برای بنێرێ بۆ تەورێز بۆ ئەوەی لەقازاقخانە لەناو سەرکردەکاندا بێ[39].

هەر کەس نەختێ رێزی خۆی بگرێ مەرجگەلی لەو بابەتە قوبوڵ ناکا، نەك کەسێکی بەناوبانگ ولاسارو خاوەن ئامانجی سیاسی گەورەی وەکو سمکۆ. گفتوگۆ سەری نەگرت. زۆری نەخایاند تێکهەڵچونو شەر دەستی پێ کردەوە.

سمکۆ بەکردەوە خەریك بو دەسەلاتی لەناوچە دێهاتیەکانی ورمێ، سەلماس، خوی، میاندواو، شنۆ.. جێگیر ئەبو.

6/3 درێژەکێشانی شەڕ

حکومەتی ئێران لەبەردەمی گۆڕانی ناوەکی گرنگدا بو. ناوەندی دەسەلاتی زۆرو ناکۆك دروست بوبون. پشێوی لەهەمو ئێراندا هەبو. دەسەلاتی ناوەندی کز بو. دەسەلاتی زنجیرەی قاجار خەریك بو کۆتایی ئەهات. رەزا خان لەقازاقێکی پچوکەوە بوبو بەئەفسەرێکی گەورە. دوایی تر بو بەسەرداری سوپا. بەبیانوی رزگارکردنی نیشتمانەوە لە پشێوی و لاوازی خۆی ئامادە ئەکرد دەسەلات بگرێتە دەست و خۆی ببێ بەشای ئێران.

لەتاران کابینە زۆر نە ئەمایەوەو، لەئازەربایجانیش والیەکان زو زو ئەگۆڕان. کارەکانی سمکۆ لەهەمو ئێراندا دەنگی دابوەوە. کاری ئەکردە سەر دامەزران و مان و روخانی کابینە[40]. لەبەرئەوە هەر کابینەیەك ئەهاتە سەر کارو هەرکەس ئەبو بەوەزیری جەنگ ئەبو دواهێنان بەبزوتنەوەی سمکۆ لەبەرنامەی کارەکانیدا بێ. سمکۆش لەهەوڵدانێکی بەردەوامدا بو بۆ فراوان کردنی ناوچەکانی شۆڕش و ئازادکردنی مەڵبەندە کوردنشینەکان لەدەسەلاتی عەجەم. هێزەکانی شۆڕش ورمێ، سابلاخ، شنۆ، خوی کەوت بوە ژێر دەست.

کاتێ مخبر السلگنە بو بەوالی ئازربایجان یەکەمین لەشکرکێشی گەورە بۆ سەر سمکۆ دەستی پێ کرد.

مخبر السلگنە هێزێکی قازاخی بەفەرماندەیی سەرتیپ قفر الدولە ناردە تەسوج و هێزێکی ژاندارمی بە فەرماندەیی ملك زادە ناردە سابلاخ. هێزەکانی کورد ئەم دو هێزەیان تەفروتونا کرد. قفر الدولە بۆ ئەوەی خۆی لەدیلی دەرباز بکا بە بەلەم لەگۆمی ورمێوە هەلات. ملك زادەش بەدیل گیرا[41].

سمکۆ ئەفسەرەکانی پاش ماوەیەك ئازاد کردو بەملك زادەی وت: ((ئاغا برۆ بەم والیە بێ لیاقەتە دڵرەقە بڵێ، شەرم بیگرێ، لەم چەند هەنگاوەی دوایی تەمەنیدا لاوانی برۆمەندو تازە پێگەیشتو نەکاتە خۆراکی لولەی تۆپ))[42].

لەسەر داوای هەمان والی 1500 ژاندارم بە سەرکردایەتی لیند بیرگ گەیشتە تەورێز، پاش حەسانەوە رەوانەی شەرەفخانە کران.

هێزێکی 3 هەزار کەسی چریکی ئازەرییش بەسەرکردایەتی امیر ارشد کۆکرابوەوە. امیر ارشد سام خانی حاجی علیلو برای محەمەد حسێن خانی چرغام، بکوژی جەعفەر ئاغای شوکاك بو.

اقبال السلگنهش بەسوارەکانی ماکۆوە ئەبو بەشداری ئەم هێرشە بێ.

لەرۆژی 21ی کانونی دووەمی 1919 (28 ازرماه 1300ش 27 ربیع الاول 1338) قەمەریدا لەداوێنی کێوی شکریازی لەبەینی خویو سەلماسدا لەشوێنێکا بەناوی قانی دەرە(واتە دۆڵی خوێناوی) هێزەکانی ئێران و لەشکری کورد لێکیاندا.

ئەم هێزە لەسەرەتادا هەواڵی سەرکەوتنی خۆی و شکانی کوردی بڵاوکردەوە. بەڵام امیر ارشد کە لەبەرزاییەکانی شکریازیەوە سەرکردایەتی شەرەکەی ئەکرد کوژرا. هێزەکەی پەرەوازە بون و لاشەی خۆیشی لەمەیدانی شەڕا بەجێ ما[43].

ئەم هێرشە لەبەر خراپی پلانەکەی و نارێکوپێکی هێزەکەو لێ نەهاتویی سەرکردەکانی تێ شکا. ورەی شۆڕشگێڕانی کوردی پێ بەهێز بو. بەڵام ئەمە سەرەتای دەس پێ کردنی لەشکرکێشییە گەورەکانی حکومەتی ئێران بو لەسەرەتادا بۆ ڕێبڕین لەتەنینەوەی شۆڕشی کوردو ئینجا تەسك کردنەوەی ناوچەکانی و سەرەنجام لەناوبردنی یەکجاری.

7/3 رەفتاری سمکۆ لەگەڵ دوژمن

هەندێ کاری سمکۆ جێگەی رەخنە لێ گرتن بو. تا ئەندازەیەك کاری لەناوبانگی سمکۆش کرد بو، هەڵوێستی لەهەندێ ئەنجومەنی مەشروتەخوازان، کوشتنی مارشیمۆن، راووروت و تالانی کەهێزەکانی لەناوچەکانی دۆست و دوژمندا ئەیان کرد. رەفتاری رەقی خۆی لەگەڵ دوژمن. دوژمن و ناحەزەکانی سمکۆو بزوتنەوەی کورد پروپاگەندەی زۆریان بەم کەرەستانەوە ئەکرد. بگرە بۆ زڕاندنی ناوی کوردو شکاندنی ناوبانگی بزوتنەوەکەی و بەدناوکردنی سمکۆ زۆریان بەم قسانەوە ئەنا. نوسەرانی ئێرانی هەتا ئێستەش کەدەربارەی سمکۆ ئەنوسن، لایەنی بێلایەنیی و پێوانەی زانستیی بەر ئەدەن. بەدوژمنایەتییەکی بێ ئەندازەوە وەکو جەردەیەکی خوێنرێژی خێڵەکی دواکەوتو باسی ئەکەن.

لەو گفتوگۆیەدا مستەفا پاشا لەگەڵی کردوە.، سمکۆ هەندێ لەو رەخنانەی لەباری سەرنجی خۆیەوە رەت کردۆتەوە. دەربارەی کوشتنی مارشیمۆن، راووروتی هێزەکانی، رەفتاری رەق بەرامبەر دوژمن دواوە، دو نمونە لێرەدا رائەگوێزین:

((پرسیار: هۆی کوشتنی ئەو 800 دیلە فارسەی کە لەسێپتەمبەری ساڵی رابردودا گیرا بون، چی بو؟

وەڵام: ئەوانە وەختی خۆی لەشەری ورمێدا گیرابون، هیچ خرا پەیەکمان لەگەڵ نەکردن، بەڵکو جلو پارەمان دانێ بەو مەرجەی نەچنەوە پاڵ ئێران، بەرەڵڵامان کردن. بەڵام هەر کەبەربون چونەوە پاڵ ئێرانو دەستیان کردەوە بەدەسدرێژیو کوشتنو برین، بۆیە ئەمجارە لێیان خۆش نەبوینو تۆڵەمان لێ کردنەوە.

((پرسیار: کەواتە ئێوە دەڵێن، بە تەواوی بۆ نیشتمان هەوڵ دەدەن، وانیە؟ بەڵام ئەی بۆچی کەسابلاغتان گرت، دوکانەکانیان تالان کرانو هەندێکیشیان کوژران، لەناو ئەوانەدا قازی لگیف کە پیاوێکی ناسراوو رێز لێگیراو بو؟

... ئایا ئەو جۆرە روداوانە ئێرانیەکان دڵ خۆش ناکاو بۆ سودی ئەوان نیە؟

وەکو بیستم ماڵی حاجی ئیلخانی سەرۆکی ناسراوی دیبۆکری تالان کراوە، لەبەرئەوە هیچ دور نیە کەبەشێك لەمەنگورو بەگزادەی گەورکو ناوچەی سەقز دژی تۆ یەك بگرن...

((وەڵام: وەختێك رومان کردە سابلاغ، ناردمان بەشوێن هەمو سەرکردەکاندا، بەڵام نەهاتن. هیچ نوێنەرێکی سەقز یا نێردراوێکی نەهات. ئێرانیەکانیش لەناو شاردا شەریان دەکرد. شەرەکە دو رۆژ درێژەی کێشا. ئەوە بو لەئەنجامدا ناو شار گیراو هەندێك کەس کوژران. شوکاکیشیان تێدا بو. لەو شەرەدا دانیشتوانی شارو عەشایەر تێکەڵ بونو تێکرژانو رەشاشو تۆپیشی تێدا بەکارهێنرا.. لەحاڵەتێکی وادا، ناتوانرێت رێگا لەتالانو برۆ بگیرێت، ئەگەرچی من خۆم زۆر دژی ئەوە بوم.

ئێمە گومانمان لەعەشیرەتی مەنگورو دیبوکری هەبو، بەڵام گوێشمان نەدایە. حاجی ئیلخانی بەوەشەوە نەوەستا کەهەر ببێتە لایەنگری ئێرانیەکان، بەڵکو بەناوی کوردەوە داوای لەخەڵك دەکرد. کەبچنە پاڵیو شەرمان لەگەڵدا بکەن. عەشیرەتی مامەش زۆر دڵسۆزی ئێمەن کوری خوالێخۆشبو محمود ئاغای هەمزە ئاغامان کردە حاکمی سابلاغو کەرێم ئاغای برای بەموفەتیشی ناوچەی حەمەجان(؟)و ناوچەی بانەلیس(؟)و گەورکی دراوسێی. دوای گرتنی سابلاغ توانییان فارسەکان لەسەقز دەربکەن، بەڵام لەسەر داوای خەڵکی سەقز دەوڵەت 300-400 جەندرمەی خۆی لەسنەوە ناردو باناليسيان گرتەوە...))[44].

4-سمکۆو رۆژنامەوانی

رۆژنامەوانی کوردی لەچاو رۆژنامەوانی لەناو گەلانی تـرا درەنـگ لـەدایك بوە. کوردستانی ئێران دوای شوێنەکانی تریش کەوتوە. وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە یەکەمین گۆڤار بەزمانی کوردی بـەناوی ((کوردسـتان))ەوە سـاڵی 1912 لەلایەن میسیونێرەکانەوە لەورمێ چاپ کراوە. ئەویش زۆر نەژیاوە[45].

بەڵام سەرچاوەیەکی تر ئەڵێ: عەبـدولرەزاق بـەدرخان رۆژنامەیـەکی کـوردی لـەورمێ لـە 1912دا دەرکـرد, کەروسـەکان عەبـدولرەزاق بـەگیان لـەورمێ دورخسـتەوە، دوای ئـەو سمکـۆ ئـەرکی دەرکردنـی گرتـە ئەسـتۆ تـا 1914 کەداخرا[46] ئاگادارییەکی ئەوتۆ دەربارەی ئەم رۆژنامانە هێشتا لەدەستا نیـە. سمکـۆ لـەزەمانێکا ورمێـی بەدەسـتەوە بـو. هەفتەنامەیـەکی کـوردی- فارسـی بڵاوکردۆتەوە. دوای گرتنەوەی ورمێ ئەویش راوەستا.

1/4 رۆژنامەی ((کورد)) یا ((رۆژی کورد-شەوی عەجەم))

تمدن خاوەنی چاپخانەیەکی ورمێ، ئەگێڕێتەوە:

((رۆژێکیـان شـێخ عەبدوڵڵا((لەکەسـانی تێگەیشـتوی سمکـۆو لـەخزمانی سـەید تەها))هاتـە لام‌و، لـەناو قسـەکانیدا دەری خسـت ئاغا((واتـە سمکۆ))لەبەرچـاوێتی بـەهۆی نـەبونی بڵاوکـراوە لەرچـائیە ئـەم نوقسـانیە نەهێڵێ‌و لەرچائیەش رۆژنامە بڵاوبکرێتەوە، ئایا بەرەئی ئێوە بە چ قـەوارەو تیراژ ئەتوانرێ رۆژنامەیەك لەم شارەدا بڵاوبکرێتـەوە کەهـەم سـەنگین‌و هـەم جوان بێ‌و هەم جێگەی سەرنجدان بێ. نوسەر لەوەڵامی شێخ عەبدوڵڵا وای رون کردەوە: بەداخەوە حەرفەکانی چاپخانەکەمان زۆر کەمەو بـۆ چـاپی رۆژنامـە بەس نیە. شێخ عەبدوڵڵا وەختێ ئەم وەڵامەی بیست، زۆر تێکچوو گـۆڕا منـیش ترسـام‌و هەسـتم بەهەڵەکـەی خـۆم کـردو وتم: ئەگـەر لەگـەڵ کرێکارەکـانی دامەزراوەکەی خۆمان تەقـەللا بـدەین لەوانەیـە کەموکوڕییـەکانی نـەهێڵین‌و چاپی رۆژنامەکە مومکینە، بەڵام ئەبێ زەحمـەتی زۆر بکێشـین تـا کەرەسـتەی پێویست ئامادە ببێ. لێرەدا قیافەتی شێخ عەبدوڵڵا گۆڕاو وەڵامـی نەدایـەوە. هەرچـەندە ئـەو بـەڵێنی ئـەدا کەهەقدەسـتی کرێکارەکـان‌و کارەکـەرانی رۆژنامەکە بـدا، بـەڵام نـە دەکـرا لـەو رۆژانـەدا بـڕوا بەقسـەی کـورد بکـەی. لەبەرئەوەی یاخی بون لەفـەرمانی سمکـۆ لـەو هەلومەرجـەدا یـاری کـردن بـو بەگیان، پاش دو سێ رۆژ هەڵاتم...))[47]

دوای راکردنی ئاغای تەمدن، دیارە سمکۆ هەر سـور بـوە لەسـەر دەرکردنـی رۆژنامە. هەمان نوسەر لەسەری ئەڕوا:

((تـابلۆی چـا پخانەی تەمـدنیان لابـرد بـو، لەجێگـەی ئـەو تـابلۆی چاپخانەی غیرەتیـان لێ دانـا بـو. رۆژنامەیـەکیان بـەزمانی فارسـیو کـوردی بڵاوکردبوەوە. تـەنیا بـەناوی رۆژنامـەی هەفتـەیی کـورد لـەژێر نـاوی((رۆژی کورد-شـەوی عەجەم))کـەدوایی تـر بـەناوی((رۆژی کـورد))و دوایی‌تـر تـەنیا بەناوی((کورد))بڵاویکردبوەوە.

ژمـارەی یەکـەمی لـە12ی مـانگی شـەوالی 1340دا بـەمودیری محەمـەد تورجانی بڵاوکراوەتەوە))[48]

مامۆسـتا سـەجادی دەربـارەی ئـەم رۆژنامەیـە نوسـیویێتی: ((کورد))رۆژنامەیـەکی کـوردیو زمـانی حـاڵی سمایـل ئاغـای سمکـۆ بـوە، لە1921 لەشاری ورمێ دەرچوە، تەنها سێ چوار ژمـارەی لێ دەرچـوە لـەوە دوا پەکی کەوت[49].

لـەم رۆژنامانـەی تەمـدن باسـیان ئـەکا، تـا ئێسـتا هـیچ کامیـان نەدۆزراونەتـەوە کـەبێگومان نرخێکـی مێـژوییان هەیـە بـۆ خوێندنـەوەو تێگەیشتنی باری سەرنجی سمکۆو هەواڵو روداوەکانی ئەودەم.

2/4 سمکۆ لەهەفتەنامەی((بانگی کوردستان)) دا

سمکـۆ لەکوردسـتان وەکـو قارەمـانی نەتـەوەی کـورد سـەیری ئـەکرا. هەفتەنامـەی کـوردی- فارسـی-تورکی((بـانگی کوردستان))لەلایەن((جەمعیيەتی کوردستان))ەوە لەو سەردەمەدا لەسلێمانی دەرئەچو. خـاوەنی ئیمتیـازو بـەرپرس و سەرنوسـەری حـاجی مستەفا پاشـای یاملکیو، نوسەری بەشی کوردیو فارسی عـەلی بـاپیر ئاغـاو شێخ نـوری شێخ ساڵحو نوسەری تورکی رەفیق حلمی بو.

لەزۆری ژمارەکانی((بانگی کوردستان))دا هەواڵ، دەنگوباسی شەڕ، شیعر، وتـارو لێدوانی بۆ پشتیوانی لەسمکۆ نوسیوە.

لەژمارەی 1ی رۆژی 2ی ئاغستوسی 1922دا بەفارسی نوسیویێتی:

((لەبابـەت تێکشـکانی کـوردەوە لـەدەوری خـۆی لەجەریـدەکانی ئێـراندا چەند دێڕێ بەرچاو کەوت. نوسینەکانی ئـەو جەریدانـەمان پـێ راست نـەبو، بە پێی بیستراوەکانی ئەم دواییە نابێ بەو شائیعاتی ئێرانیە باوەڕ بکرێ. بـۆ بەرهەڵسـتی ئێـران ئیسـماعیل خـان(سمکۆ)هێزی کـافی هەیـە. لـەژمارەی داهاتودا درێژییەکەی ئەنوسرێ))

لـەژمارەی 2ی رۆژی 14ی ئاغستوسـی 1922دا هـەر بەفارسـی چـەند هەواڵێکی لەرۆژنامەکانی ئێران وەرگرتوەو وەڵامی داوەتەوەو وتارێکی درێـژی

لەسەر پێشینەی مێژویی باووبا پیرانی سمكۆو هۆی هەڵگیرسانی شۆڕش نوسیوە. لێرەدا هەندێکی رائەگوێزین:

ئێران 3ی ژی القعده 1340: را پۆرتی تەلگرافی خۆی هەواڵ ئەدا بە پێی ئەو دەنگوباسانەی گەیشتون بەیانی 5ی سرگان: 26ی جونی 1922 لەشکری کورد هێرشی بردۆتە سەر گوندی رهزال. شەڕێکی قورس بو. سەرەنجام کوردەکان شکان و چەند کەسێکیان کوژراون و بریندار بون. عەلی نەقی خان یاوەری فەوجی نۆهەمی خوی و دو سەرباز زامار بون.

ئێران 7ی ژی القعده: بە پێی را پۆرتی گەیشتو لەحەوتەمی سرگاندا هێزەکانی خوی لەگەڵ ئەشراری دەوروبەری ئەویَ تێك هەڵچون. سەرکەوتن بۆ هێزەکانی دەوڵەتی بوە.

ئێران 9ی ژی القعده بە پێی هەواڵی تەلگرافی کە لەئازەربایجانەوە گەیشتوە. لەم دواییەدا لەدەوروبەری خوی پێکدادانێ لەگەڵ کورد روی داوە. لەئەنجامدا 28 کەس لەکوردەکان بە مجۆرەی خوارێ کوژراون.

2 ئەرمەنی, 6 عەسکەر, 20 کورد, 28 سەر ئەسپ و محەمەد ئاغا ناو کە لەبەهادورانی ئیسماعیل ئاغاو سەرۆکی ئەم 600سوارە بوە کوژراوە. زیان 8 بریندا.

بانگی کوردستان:

ئەوەندە بڕوای بەم روداوانە نیە، لەم زەمانەدا بونی ئەرمەنی لەناو لەشکری کوردا دورە. روداوی بۆمبایە واتە نارنجۆکی کە بەفێڵ و بەنزمی لەتاریخی شەعبانی 337ی هیجری لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە بۆ(چاری)بۆ ئیسماعیل خانیان نارد بو بەئەرمەنیەکاندا رەوانەیان کرد بو.

ئیتر کوردانی شوکاك چۆن بەچ مەرجێ لەگەڵ ئەرمەن پێك هاتون.

ئەمە بۆ ئێمە نەزانراوە. مەبەست لەعەسکەر چیە ئەوەش خەیاڵە.

مەسەلەی بۆمبا(نارنجۆك)کەبو بەهۆی ئەم جیاوازیی و ناکۆکیە خوێناویە لەنێوان کوردو عەجەمداو ئێستا بەوپەڕی توندوتیژییەوە درێژە ئەکێشێ بە مجۆرەیە..))

بانگی کوردستان بەدرێژی داستانی بنەماڵەی سمكۆو چۆن کاربەدەستانی ئێرانی ئیسماعیل ئاغای باپیرە گەورەی، عەلی باپیری و جەوهەر ئاغای برایان بەفێڵ کوشتوەو، محەمەد ئاغای باوکی بەدورخراوەیی لەرودس مردوە، نوسیوە، لەبەر درێژی وتار پاشماوەکەی لەژمارەی داهاتودا تەواو کردوە. لەویَدا روداوی ناردنی بۆمباو تەقینەوەی بەدرێژی ئەگێڕێتەوە.

لەژمارەی 4ی رۆژی 28ی ئاغستوسی 1922دا لـەژێر سـەرناوی((سمکۆ))دا نوسیویێتی:

((سمکـۆ وەکـو خەبـەرمان زانیـوە لەئـەترافی (شەرەفخانە)لەسـەر رێـی تەورێز لەساحیلی شیمالی گۆلی ورمێ، لەشکری سمکۆ لەگەڵ لەشکری عەجـەم شـەڕێکی بەشـیددەتیان بـوە. کـوردان غـالیـب و عەجـەم وەکـو پێشـو هـەر مەغلوبن)).

لـــەژمارەی 5ی رۆژی 4ی ئـــەیلولی 1922دا لـــەژێر ســـەرناوی((سمکۆو عەجەم))نوسیویێتی:

((بینا لەئەخباری ئەستەمول غەزەتەی ئەلرافدان نوسیویە کـە لەشـکری سمکۆ داخلی تەورێز بوە. وەزارەتی تـەهران لەخـەوفا تەلـەبی موعاوەنـەت و ئیمدادی لەفیرقەی یازدەهەمی بولشەویك(روسیە)کردوە.

((سەبا هەڵسە دەخیلت بم بڕۆ چاریێ لای سمکۆ

((بڵێ تاوی بدا ئەسپی هەتا تەبرێز و قافلانکۆ

((هەمو کرمانج و کرماشان بەئاواتن بەجان و دڵ

((سنە حازر هەمو خەڵقی دەڵێن: بێ لەشکری سمکۆ!))

لـــەژمارەی 6ی رۆژی 18ی ئـــەیلولی 1922دا لـــەژێر سەرناوی((دیســـان سەردار نصرت:(سمکۆ)ئیسماعیل خان)) نوسیویێتی:

بینـــا بەئـــەخبارێکی تـــازە کـــە لەبانـــە وەرگـــیراوە جـــەنابی ئیســـماعیل خان(سمکۆ)لە پاش ئەمە کەمەقەری خۆی یەعنی(چاری)تەرك و تەحەسونی بەمەوقیعی مەنیعی شاخانی سۆمای و لەشکرێکی عەجـەمی بێشـومار چـاری و ئـەترافیان هـەمو ئیسـتیلا و یـەغما کـرد. سمکـۆ چـەند رۆژێ ئـەم ئەحواڵـەی سەیرو تەماشاو بەم وەسیلەوە عەجەمەکانی ئیغفـال و تـەداروکاتی خۆیشـی ئیکمال دەکرد. لە پاش ئـەم استحچـاراتە شـەوێك بەسـەر لەشکری عەجـەمدا شەبەیخونێکی ماهیرانەی کردو بەروایـەتێکی مەوسـوقە قـەریب پێـنج هـەزار تەلـەفیات و برینـداری بـەئۆردوی عەجـەمدا و لـە پاش ئەمـەیش بـۆ ئـەتراف تەصـمیمی نوسـی کەحەسیەلئینسـانیە هەرکـەس و هـەر عەشـیرەتێکی کـورد بەقـەدەری ئیمکـانی خـۆی بـۆ کفـن و دفنـی ئـەو عەجەمانـە موعاوەنـەتی نەقدییـەی تەلـەب کـرد.. لەسـەر ئـەم غالبیەتـەش دیسـان جـەنابی سمکـۆ عەودەتی بۆ چاری موناسیب نەدیوەو لەگەڵ تـەرتیباتێکی مەخسوسـەی خـۆی مەشغوڵە. بزانین تا ئەم حەملەی دوەمە بـۆ کوێیـە. وەلحاسـل جـەنابی سمکـۆ دیسان غالیبە. ئێمە زاتەن تـا ئێسـتا بەمەغلوبیـەتی ئـەو چـونکە بەراسـتی

باوەرمان نەكرد بو هەر بەحسی غالیبەتی ئەومان دەنوسی. ئینشائەڵلا هیچ كوردێ لەسەر حەق مەغلوب نابێ و لەخودا تەمەننا دەكەین كەئەم ئیختیلافو مونازەعاتە لەبەینی كوردان یەعنی قەومی پەهلەویو عەجەم دایە بەزویی موبەدەلی خێر ببێ تا لەهەردو تەرەف نەوعی یەتی بەشەرو موسڵمانان ئیتر زەرەر دیدە نەبن. چونكە كورد بۆ ئێمە چەند مەتلوبە دۆستیی هەمو ئێرانو عەجەمان كەخانەدانی موحتەرەم موننەوەرانی بەقیمەتی زۆرەو بۆ ئێمە ئەوەندە بەقیمەتو پێویستە.

بەشارەت بێ دەڵێن سمكۆ هجومی كردە سەر ئێران
بڵاوەی كرد عەجەم، تێك چون، وەكو رێوی لەبەر شێران
شەبە یخونێكی مەردانە شوكاكو هەركێیان كردی
بڵندی كرد بحمدالله كولاهو تە پلەی كوردان
دەسا كوردان فیداتان بم هەمو هەڵسن بەیەكجارە
نەتیجەی ئەم شەرە خێرە، كەئیستیقلالە بۆ كوردان))

لەژمارەی 8ی رۆژی 29ی ئەیلولی 1922دا لەژێر سەر ناوی سمكۆ))دا نوسیوێتی:

((بینا لەكاغەزێك كە لەبانەوە هاتوە جەنابی سمكۆ هەتا ئێستا دو دەفعە لەگەڵ عەسكەری عەجەم موسادەمەی واقیع بوەو هەردو دەفعەكە تەلەفیاتێكی زۆری لەعەجەمەكان داوە، بەموفەقییەت گەڕاوەتەوە بۆ چاری))

لەژمارەی 9ی رۆژی 8ی تشرینی یەكەمی 1922دا لەژێر سەرناوی(ئیسماعیل خانی سمكۆ نوسیوێتی:

((مودەیێ كە لەتەرەف ئیسماعیل خانەوە هیچ خەبەری نەبو، دوێنێ لەبانەوە خەبەری هاتوە كەسەردار نصرت(سمكۆ)لە پاش ئەمە كەچاری(مەقەری قەدیمی خۆیان)لەعەجەمان بەزۆر گرتەوە. لەشكری مقفری شوكاكانی بۆ تەرەفی سەلماس رەوانە كردو دیلمان كەمەركەزی مەحاڵی(قەزا)ی سەلماسە لەدوژمنانی خۆی پاكو ئیستیرداد كردوە. خودا كوردان لەسەر حەق لەهەمو جێگایەك غالب بكاو بەمەئمورانی مەغروری عەجەمانی دۆستمانیش ئینسافو فەهمێكی با سیاسەت بدا تائەم خوێن رژاندنە لەبەینی دوفیرقەی ئیسلامدا تەواو ببێ.

بكێشە خە نجەرت سمكۆ بدە نەعرە هەتا توران
سەلامی كە لەشاە رای(؟)كەیارە بۆ هەمو كوردان

نیهایەت دە بە قاجاران کەجای قاجار لەتورانە
وەلی جای پەهلەوی و فورسان تەواوی موڵکی ئێرانە
دەسا دییوکرییان هەڵسن لەگەڵ مەنگورِ بەئازانە
ببەستن رێی فیرار(؟) ئەسیری کەن بەمەردانە.

لەژمارە 10ی رۆژی 15ی تشرینی یەکەمی 1933دا لەژێر سەرناوی سمکۆ سەردار نصرت ئیسماعیل خان))دا نوسیوێتی:

((لەمینە ئاغا کەرەئیسی عەشیرەتی گەورکی تەرەفی سەقزەو خۆی ئێستاکە لەدێی کەندە سورەی تابیعی بانەیە ریوایەت دەکەن جەنابی سمکۆ(ئیسماعیل خان سەردار نصرت)ئەز سەرنو شەهری ورمێی ئیستیلاو ئیستیرداد کردوەو عەشایەری کوردانی ئەو تەرەفانە حەتتا گەلیاغی و سائیرەی جیهەتی سەقزو چوار سینەیش بۆ موعاوەنەتی سمکۆ بیلعوموم حازرن و حکومەتی ئێرانیش ئەم جارە لەهیمەت و سەباتی کوردان تێ گەیشتوەو بو بەموناکەرە رێککەوتن خەبەری بۆ سمکۆ ناردوە. مەعلوم دەبێ کەخەبەری خێری تەشەکولی حکومەتی موستەقیلەی کوردستان لەسلێمانیدا دەماری حەسییەت و غیرەتی کوردانی هێناوەتە حەرەکەت.

دەسا کوردان بەقوربانتان هەمو یەك بن وەکو شێران
وەها بن تا خودا بیکا لەزوڵمی دائیمی ئێران[50]

5- پێکهێنانی((ئەرتەش))ی نوێی ئێران

رۆژی 3ی ئەسفەند ماهی 1399ی خورشیدی رەزا خان بەکودەتایەکی سوپایی دەستی گرت بەسەر حکومەتی ئێراندا. خۆی بوە سەرداری سوپاو وەزیری جەنگ و دەسەڵاتداری یەکەمی ناو دەوڵەتی ئێران. رەزا خان لە پێش هەمو شتێکا نوێ کردنەوەو رێکخستنەوەی هێزە چەکدارەکانی کردە ئەرکی سەرەکی بەرنامەی کارەکانی. هێزە چەکدارەکانی ئێران لەو سەردەمەدا ناوی جیاوازیان هەبو. لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی بێگانەدا بون:

-بریگادی قازاق، لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی روسیدا بو
-ژاندارمری لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو
-پۆلیسی جنوب لەژێر سەرکردایەتی ئەفسەرانی ئینگلیزیدا بو

ئەم هێزانە لەناو خۆیاندا ناکۆك بون. هەندێ جار ئەچون بەگژ یەکا. جلوبەرگ و پلەیان لەیەك نەئەچو. جاری واهەبو بە8 مانگ 1جار موچەیان ئەدرایە. موچەی ئەوانە بەزۆری لەلایەن ئەفسەرەکانیانەوە ئەخورا. هێزە چەکدارەکانی ئێران خۆیان بەخەڵك ئەژیاندو زوڵموزۆریان لێ ئەکردن.

1/5 ئەرتەشی نوێ

ڕەزاخـــان ، ســـەرداری ســـوپا، لـــەڕۆژی 14ی قەوســـی 1300دا بناغەی((ئەرتەشی))ی یەکگرتوی ئێرانی دانا. لەروی ناوو جۆری ڕێکخستن و سـەرکردایەتییەوە پـەکی خسـتو، ئەفسـەرانی بێگانـەی لیّ دورخسـتەوەو ئەفسـەرانی ئێرانـی لەجێگـە دانـان. ڕێکخراوەکانی((ئەرتەشـی شاهنشـاهی ئێران))ی لەئوستانە جیاوازەکانی ئێراندا بەم جۆرە سازدا:

لەشکری 1ی تاران

بەفەرماندەیی ڕاستەوخۆی سەرداری سوپا، ڕەزاخان

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ 2 ئیسماعیل شفائی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

1-تیپی تیرئەندازی گارد

2-تیپی تیرئەندازی عیراق

3-تیپی سواری گارد

4-تیپی تۆپخانە

5-بەشی سەربەخۆیی گەیلان، تەنگابون، مازندەران

لەشکری 2ی شیمالغەرب لەتەورێز

بەفەرماندەیی سەر لەشکر ئیسماعیل فچلی

سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بە محەمەد حسێن میرزا فیروز

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

1-بریگادی تێکەڵاوی قازاق

2-تیپی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی ئەردەبیل

3-هەنگی ژاندارمری تەورێز

4-بەتالیۆنی سەربەخۆی ژاندارمری زەنجان

لەشکری 3ی خوراسان لەمەشهەد

بەفەرماندەیی سەرلەشکر حسێن خزاعی

سـەرۆکایەتی سـتادی سـپێردرا بـو بەسـەرهەنگ 2 محەمـەد حسـێن مـیرزا جهانبانی

ڕێکخراوەکانی بریتی بو لە:

1-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد) قازاقی خۆراسان

2-هەنگی 10ی ژاندارمری ئستراباد

3-هـەنگی سـەربازی سـدەو هـەنگی سـەربازی قـاین و بەشـی تۆپخانـەی سیستان
لەشکری 4ی ئەسفەهان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر محەمەد ئایرم
سەرۆکایەتی ستدای سپێردرا بو بەسەرهەنگ حەیدەرقلی پسیان
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
1-بەشی تێکەڵاو(ئاتریاد)ی قازاقی ئەسفەهان
2-هەنگی ژاندارمری ئەسفەهان
3-بەتالیۆنی سەربەخۆی کاشان
لەشکری 5ی هەمەدان
بەفەرماندەیی سەرلەشکر ئەحمەد ئەمیر ئەحمەدی
سەرۆکایەتی ستادی سپێردرا بو بەسەرهەنگ عەبدولرەزاق افخمی
رێکخراوەکانی بریتی بو لە:
1-ئاتریادی هەمەدان، ئاتریادی بروجرد
2-هەنگی 11ی ژاندارمی کوردستان
3-هەنگی 12ی ژاندارمی کرماشان
4-هەنگی 7ی ژاندارمی عیراق
5-هەنگی 8ی ژاندارمی بروجرد[51]

ژاندارم، قازاق، سەرباز لەژێر نـاوی نیـزام یـەکخران. جلوبـەرگیان وەکـو یـەکی لێ کـرا. رەزا خـان خـۆی گرنگییـەکی تایبـەتی ئـەدا بـە ئەرتـەش و ئەفسەرەکانی، بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی، دەسـەڵاتێکی نائاسـاییدا بـو بەوان بۆ سەرکوت کردنی خەڵك و دامەزراندنی دەسەڵاتی ناوەنـدیی دەوڵـەت، بەتایبـەتی لـەو سـەردەمەدا لەچـەند شـوێنی گرنگـی ئێـراندا پشـێوی و هەڵگەرانەوەی چەکدار هەبو، کەیەکێکیان بزوتنەوەکەی سمکۆ بو لەناوچـەی ورمێ و لەمەڵبەندی موکریان.

2/5 لاوازییەکانی سمکۆ

ماوەی چەند ساڵێکی خایاند تا حکومـەتی ناوەنـدی ئێـران خـۆی گرتـەوە هەندێ لەلاوازییەکانی چارە کرد. سمکۆ نەی توانی کەڵك لەو کـات و لاوازیـە وەربگرێ.

سمکـۆ هەبوئـەتێکی ئـەرکانی جـەنگیی نـەبو، رێکخراوێکـی سیاسـی یـا ئەنجومەنێکی سەرکردایەتیی نەبو، هەروەها ستراتیجێکی جەنگیی- سیاسـی

دیاری کراوی نەبو. هێزەکانی لەچەکداری هۆزەکان پێك هات بو نارێکو پێکو مەشق نەدیو بون. شارەزای شەری نیزامی نەبونو بۆ بەرهەڵستی سوپای نیزامی رانەهێنرا بون. نەیان ئەتوانی بەباشیو رێکو پێکی ناوچە رزگار کراوەکان بەرێوە ببەنو نەیان ئەتوانی پارێزگاری جەنگیی ناوچەو شارەکان بکەن لەبەردەمی هێزی ئێرانیدا.

دوای رزگارکردنی شارەکانی ورمێو سەلماسو سابلاخ جوڵانەوەکە توشی جۆرێ لەراوەستان بو نە تەنییەوە بۆ ئوستانە کوردنشینە گرنگەکانی کوردستانو کرماشانو ئیلام. هەندێ لەسەرۆکی هۆزەکانی ئەو شوێنانە هاودەردیو هاوکاری زۆرتریان لەگەڵ شێخ محمود دەرئەبریو نەچونە پاڵ سمکۆ. جوڵانەوەکە لەناوچەیەکی جوگرافی تەسکی کەم بایەخی ستراتیجی ئێران قەتیس ما.

هێزەکانی سمکۆ لەزۆری شەرەکانیدا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنابو. بەڵکو جەزرەبەی کاریگەری لەهێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی ئێران سرەواند بو[52] بەلام هێزەکانی سمکۆ لەچەکداری ئێلاتی کورد پێك هات بون. هەرچەندە ئێرانییەکان بۆ پاساودانی تێکشکانەکانی خۆیان ئەڵێن ئەفسەرانی تورك لەناو هێزەکەیدا بون بەلام راستییەکەی هیچ پسپۆرێکی بێگانەی تورك یا نەتورك لەهێزەکانی سمکۆدا نەبو. ئەم هێزانە نە سەرکردایەتییەکی شارەزای هەبو بەرێوەی ببات و نەهەیئەتێکی ئەرکانی هەبو بەشێوەیەکی نوێ رێکی بخاو، پلانی خۆپاراستنو بەرەنگاریو هێرشی بۆ دابنێ. تەنانەت ئەو ئەفسەرە کوردانەی ((جەمعیەتی کوردستان))ناردنی بۆ هاوکاریی لەگەڵ سمکۆ هێشتا لەسەقز بون. نەگەیشت بونە ناوچەکانی ژێردەسەلاتی ئەو، هەواڵی شکانی سمکۆو سەرکەوتنی ئەرتەشی ئێرانیان بیستو بەدڵشکاوی گەرانەوە[53] ئەگەرچی لەو کاتەدا توانای ئەوە هەبو، چەندین ئەفسەری لێوەشاوەو خاوەن تەجروبەی کورد کە پێشتر لەناو ئۆردوی عوسمانیدا فێر بوبون، ئامادە بون هاوکاری سمکۆ بکەنو لەریزی هێزەکانی ئەوا بەدڵسۆزی کاربکەن. سمکۆ کەڵکی لەوانە وەرنەگرت، لەسەرشێوەی کونینەی عەشایەری هێزەکەی بەرێوە ئەبردو هەمویان فەرمانیان لەخۆی وەرئەگرتو راستەوخۆ بەسترابون بەخۆیەوە. بۆیە چارەنوسی بزوتنەوەکەش بەند بو بەچارەنوسی سمکۆ خۆیەوە.

سمکۆ کەڵکی لەکاتی لاوازیی ئێران وەرنەگرت بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی رێکو پێك و دروست کردنی رێکخراوێکی سیاسیو کۆکردنەوەی ئەنجومەنی

نوێنەرانی خەڵك و دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتییەكی ئەوتۆ لەكوردستاندا كەماف و ئاسایشی سەروسامانی خەڵك دابین بكا. لەو كاتەدا ئێران بەتەنگوچەڵەمەیەكی قوڵدا تێ ئەپەڕی لەچەند شوێنی جیاجیای‌دا هەڵگەرانەوەی چەكداری دژی دەسەڵاتی ناوەندی دەستی پێ كرد بو، سمكۆ لەگەڵ ئەوانەش نەی توانی پێوەندی هاوكاری و هاودەنگی دا بمەزرێنێ. لەبەرئەوە زەمینەی ناوەكی تێكشكانی بزوتنەوەكەی تا ئەهات تەخت تر ئەبو. حكومەتی ئێران پاش خۆگرتنەوەی بەچەند هێرشێكی یەك لەدوای یەك توانی هەمو ناوچە ئازاد كراوەكانیان لێ بسێنێتەوەو، بزوتنەوەكە بە تەواوی تێك بشكێنێ.

ڕەزاخان كەڵكی لەناریكوپێكی و لەیەك دابڕاوی جوڵانەوەكانی ناو ئێران وەرگرت بۆ دامەزراندنی دیكتاتۆرییەتی خۆی و پێكهێنانی ئەرتەشێكی نوێ و چەسپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی حكومەتی ئێران و تێكشكاندنی هەمو بزوتنەوە دیموكراتی و ئازادیخوازەكانی ئێران.

3/5 لەشكركێشی یەكەمی ئەرتەش

ئیسماعیل ئاغای ئەمیر فچلی دانرا بەفەرماندەی لەشكری شیمالغەرب.

بۆ بەهێزكردن و پشتیوانی لەكارەكانی ئەم لەشكرە 4 هەزار چریكی كوردو ئازەری بەسەركردایەتی خاڵۆ قوربان و هەندێ قازاخ لەمیاندواو كۆكرابووەوە.

خاڵۆ قوربان كوردی كرماشان و یەكێ لەهاوكارە نزیكەكانی میرزا كوچك خانی جەنگەلی و، وەزیری جەنگی حكومەتی جەنگەڵ بو، دوای خۆبەدەستەوەدانی هێزێكی چریكی عەشایەری پێك هێنا بو شان بەشانی ژاندارم و قازاخی ئێران بەشداری ئەكرد لەسەركوت كردنی جوڵانەوەكانی دژی دەوڵەتدا.

سەرۆكی ستادی ئەم هێزە سەرهەنگ روح الله كیكاوسی بو(پێشان نازناوی جهانبانی بو)كیكاوسی ئەبو جوڵانی جەنگیی هێزی چریك لەگەڵ فەرمانەكانی سەركردەی گشتی عملیاتدا بگونجێنێ.

هێزەكانی تەورێز لەبەندەری كمارلو، سوارەكانی ڤفرالدولە لەخوی، هێزەكانی چریك لەمیاندواو مۆڵ درا بون.

لەتارانەوە سەرتیپ حبیب الله شیبانی بۆ پشكنین و سەرپەرشتی گشتی عەمەلیاتەكە نێردرا.

هێزەكەی خاڵۆ قوربان ئەبو خەتی نێوان موكریان و ورمێ بگرێ بۆ ئەوەی هێزەكانی كورد لەو دو شوێنە لەیەك دابڕێ.

هەر 3 هێز ئەبو پێکەوە هەریەکەیان لـەقۆڵی خۆیـەوە پێشڕەوی بکـا بـۆ سەر بارەگای سمکۆ.

هاوزەمان لەگەڵ خۆئامادەکردن بۆ ئەم لەشکرکێشییە سـەرهەنگی ژانـدارم لاهوتی لەتەورێز یاخی بو. لاهـوتی کـوردی کرماشـان بـو. سـەردەمێ حـوکمی ئیعدامی درا بو. لەسەر ئەوە هـەڵات بـو بـۆ ئەسـتەمول و ماوەیـەك لـەوێ بـو. تێکەڵاوی ئازادیخوازانی کوردو تورك ببوو. پاشان حکومەتی ئێران لێی خۆش بو، بە پلەی سەرهەنگی گەڕایەوە ناو ژانـدارمی ئێـران. یەکـەمین هـەلی کـەبۆ هەڵ کەوت، تەورێزی گرتە دەست، بەتەما بو بچێتە سەر تـاران. شێبـانی بـۆ سـەرکوت کردنـی لاهـوتی هەنـدێ لـەهێزەکانی گێڕایـەوە بـۆ تـەورێز. جوڵانەوەکەی لاهوتی زۆر زو سەرکوت کرا. لەم کاتەدا هێزی کـورد پـەلاماری هێزەکانی خاڵۆ قوربانیدا. لەبەرزاییەکانی ئیندرقاش لای بۆکان بو بەشەڕ. خـاڵۆ قوربـانی سـەرکردەی چـریکەکانی کـوژرا. هێزەکـە بـەکوژرانی سەرکردەکەیان ورەیان بەرداو ریزەکانیان تێك چو. بەتێکشکاوی بڵاوەیـان لێ کرد. سەرهەنگ کیکاوسی، سەرهەنگ شهاب بهادرالسلگنهو ئەفسەرەکانی تری لەگەڵ خـاڵۆ قوربـان بـون نـەیان تـوانی هێزەکـە رێك بخەنـەوە. ئـەوانیش خۆیان و قازاخەکانیان دەرباز کرد.

ژمارەی دوەمی رۆژنامەی ((کورد))ی زمـانی بزوتنەوەکـەی سمکـۆ بـەزمانی فارسی ریپۆرتاجێکی لەسەر ئەم شەرە نوسیوە. ئاغـای تمـدن لەکتێبەکەیـدا وەکـو خـۆی رای گـوێزاوە. وەکـو بەڵگەیـەکی مێـژویی لێـرەدا کوردییەکـەی ئەنوسینەوە.

((هەواڵنێری ئێمە ئەنوسی:

کوژرانی خاڵۆ قوربان و شکانی ئۆردوەکەی بۆ ئاگـاداری خوێنـەرانی بـەرێز رون ئەکەمـەوە. رۆژی 28ی مـانگی رەمـەزانی 1340ی قەمـەری لـەکاتێکا ئۆردوی کورد لەژێر فەرماندەیی سەید تەها ئەفەندیدا لەدەوروبـەری گونـدی قزلوی خاکی ئەفشار پـەلاماری سـایین قـەڵای دابـو هـەواڵی هێرشـی ئـۆردوی خاڵۆ قوربان لەمیاندواوە بـۆ شـارویران و سـابڵاخ لەلایـەن دو سـواری ئاغـای سەرداری موکرییەوە هات دەسبەجێ روی کـردە سـابڵاخ. شـەوی 29ی رەمـەزان لەبۆکان مایەوە سبەی بەیانییەکـەی زو جـوڵا و دو سـەعاتی مـابو بـۆ رۆژئـاوا لەنزیك گوندی درمان. سـەرانی عەشـایەر لەگـەڵ سـەید تـەها ئەفەنـدی بـۆ گفتوگۆو راوێـژ کۆبونـەوەو پلانـی پـەلاماردانی ئۆردوەکـەی خـاڵۆ قوربانیـان بە مجۆرە دانا:

جیهانگیر بەگ(لەئیلی هەرکی)ئەسکەندەر خان(خـەڵکی برادۆسـت)حەمزە ئاغا(لـەئیلی مامـەش)و ئـەمیر ئەسـعەد دییـوکری‌و سـالار سـەعید لەخـەتی لاچین، لەکاتی ئاوابونی خۆردا لەهـەر 3 لاوە لـەکاتێکی دیـاری کـراودا دەس بکەن بەهێرش‌و دەسڕێژ.

امـیر العشـائرو امـیر اسـعدو سـالار سـەعید لەبـەیانی 29ی رەمـەزان لەبەرزاییەکانی کێوی زاوابوکەوە هـەڵیان کوتـایـە سـەر تـاقمێ لـەهێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەرگردی دوشان مەجید لـەناو سـەنگەردا خۆیـان بـۆ شـەڕ ئامادە کردبو. لەهەردولاوە بو بەشەڕ. سوارانی کورد نەیان هێشت شـەڕ درێـژە بکێشێ رژانە ناو سەنگەرەکانی عەجەمەکانەوە. ئەوانەیان بەلولـەی تفـەنگ دەرکردو راو نا. هەندێکیان دیل‌و هەنـدێکیان کـوژران‌و هەندێکیشـیان رایـان کرد بۆ گوندی ئەگریقاش بۆلای خالۆ قوربان. سوارەکانی امیر العشائر حـاجی سگوە السلگنهی حوکمرانی سابلاخیان بەدیل گرت‌و سـوارەکانی امـیر اسعدیش یەك عەرادە مەترەلۆزیان دەسکەوت بو. ئەسپ‌و قاترو تفەنگێکی زۆر لەکاتی هێرشەکەدا گیرابو.

امیر العشائرو سالار سـەعید پـاش تـەواوکردنی کوشـتن‌و بـەدیل گرتنـی تـاقمەکەی دوشان مەجیـد تـاقمی سواریان بـۆ راونـانی راکردوەکـان نـاردو خۆیان هەڵیان کوتایە سەر تاقمێکی تری هێزەکانی خالۆ قوربان کە لەسەر کێوی غەزالی بون، ئەوانـەش دوای تێکهەڵچـونێکی کـەم شـوێنەکەیان چـۆڵ کردو هەڵاتن. لەوانەش هەندێکیان کوژراو دیل کراو ئەسپ‌و تفـەنگێکی زۆر گیرا.

سوارەکانی سالار سـەعید لـەوێدا عەرادەیـەك مـەترەلۆزیان گـرت. هـەر کەراکردوانی ئەم دو شوێنە بەم داماوی‌و لێقەوماویە گەیشتنەوە ئاگریقاش، ئۆردوەکەی خالۆ قوربان ترسان‌و دەستیان کرد بەڕاکردن.

لەوکاتـەدا ئاغایـانی مـەنگورو هـەرکی‌و زەرزا شـالاویان بـۆ بـردن لە پێکدانەکەدا خالۆ قوربان لەگـەڵ ژمارەیـەك خـاوەن پایـەو خـەڵکی تـر کوژران‌و ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران. تاقمەکەی سەید تەها ئەفەندی 3 عەرادە تۆپ‌و سوارەکانی مەنگوڕ 1 عەرادەو سوارەکانی هەرکی 1 عـەرادە مەترەلۆزو تفەنگ‌و کەلوپەلێکی زۆرو 2 عەرادە تۆپی گەورەیان دەسکەوت.

خالۆ قوربان بەگێڕانەوەیەك سوارەی ئەحمەد كلالی ئاغای مەنگوڕو بەگێڕانەوەیەكی تر ئەحمەد خانی هەركی كوشتویانە.

راكردوانی ئۆردوی خالۆ قوربان زۆریان گەڕاونەتەوە شوێنەكانی خۆیان و تاقمێكی دوسەد كەسیشیان چونەتە تەورێزو كۆلۆنێل نصرالله خان سەرۆكی ئۆردوی ژاندارمری كە لەساین قەڵاوە پەلاماری موكری دابو، بە تەواوی لەم روداوانە بێ ئاگاو بەو پەڕی مەغرورییەوە روی كرد بوە بۆكان و بەتەما بو بداتە پاڵ خالۆ قوربان.

امیر اسعد لەگەڵ بیستنی ئەم هەواڵ دەسبەجێ خۆی گەیاندە میراوای لای بۆكان و كۆلۆنێلیش چو بوە ناو بۆكانەوە، هەر كەهەواڵی كوشتنی خالۆ قوربان و راكردنی ئۆردوەكەی ئەبیستێ، بۆكان بەجێ ئەهێڵێ و ئەڕوا بۆ لای ساین قەڵا.

سوارانی بەگزادەو سەرداری موكری كەوتنە دویان و سوارەكانی امیر اسعدی و هەمو ئاغایانی دیبوكرییش گەیشتنە یارمەتی سوارانی موكری و بەگزادە، ئۆردوی ژاندارمرییان لەكێوەكەی پشتی گوندی ئالبلاخ گەماڕۆدا، ژمارەیەكی
زۆریان لێ كوشتن و دیل كردو دەسكەوتێكی زۆریان گرت. لەو پەلامارەدا سوڵتان عبدالحمیدخان، ئەفسەری ژاندارمری، كوژراو كۆلۆنێل لەگەڵ پاشماوەی هێزەكەی بەشەو لەكێوەكە هات بوە خواری و لەكوێرە رێگاوە رای كرد.

ئاغایانی بەگزادە، فیچالله بەگییش تۆپێكی گەورەیان گرت و ناردیان بۆ چەهریق. لەراستیدا تێكۆشان و تەقەلای گشت ئاغایانی موكری، بۆ بەجێهێنانی فەرمانی نەتەوەیی، شایانی رێز لێ نانە. انشاوالله بەناوی هەفتناسییەوە لەو جەریدە ناوازەیەدا ئەنوسرێ. ع ش))[54].

ئەم لەشكركێشییە بەشكان و ریسوایی دوایی هات. بەڵام سەركردایەتی ئەرتەشی نوێ تەجروبەو شارەزایی زیادی ئەكردو رێكخستنی نوێی خەریك بو ئەچەسپا.

4/5 دوایین لەشكركێشی

تێكشكانی هێزی ئێران و درێژەكێشانی روداوەكانی ئازەربایجان پەژارەیەكی زۆری لەتاران دروست كرد بو. رەزاخان پێویستی بەدەسكەوتو سەركەوتن هەبو بۆ خۆی. سەرتیپ شیبانی كەسەركەوتو نەبو لەكارە

جەنگییەکانیدا دژی سمکۆ، کێشرایەوە بۆ تاران. سەرتیپ امان اللە میرزای جهانبانی سەرۆکی ستادی ئەرتەش خۆی چوە ئازەربایجان، بو بەفەرماندەی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان. دکتۆر مصدق لەو رۆژانەدا والی تەوریز بو. دەستی لەکار هەلگرت. وەزارەتی کیشوەر کەسی کەی لەجێگەی ئەو دانەنا بەوالی. کاروباری ئیالەتی بەجهانبانی سپارد. بەمجۆرە جهانبانی بەگوتەی ئێرانیان((دەسەلاتی کیشوەریو لەشکری))پێ سپێردرا. کەوتە کۆکردنەوەو سازدانی هێزەکانی ئێرانو کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر سمکۆو، داڕشتنی پلانی پەلاماردانی.

1-داڕشتنی پلانی هێرش

پاش ئەوەی جهانبانی زانیاری تەواوی لەجوگرافیای ناوچەکەو هێزەکانی سمکۆو چاری کۆکردەوە کەوتە داڕشتنی پلانی هێرش. بەمجۆرە فەرمانی دەرکرد:

1-هەمو ئەو هێزانەی لەتارانەوە هاتون جگە لەسوارە نیزام کە لەژێر فەرمانی ئەمیر لەشکر ئیسماعیل ئاغای امیر فچایدا بو بەهۆکانی گوێزانەوەی دەریایی بەنهێنیو لەناکاو لەبەندەری دانالو بۆ بەندەری شەرەفخان بگوێزرێنەوەو لەوێ جێگیر بن. سوارە نیزامی هێزی ناوبراویش ئەبو بەزۆرترین کات لەوشکاییەوە خۆی بگەیەنێتەوە بەندەری شەرەفخان.

ب-بەزوترین کات هەمو هێزەکانی ئازەربایجان لەبەندەری شەرەفخان کۆببنەوە. هێزەکانی ئێران بەهۆی شەرەفخانەوە ئەی توانی دەس بەسەر کەناری رۆژهەلاتی گۆمی ورمێدا بگریو لەوێوە بجولێ. هێزی کورد لەکەناری رۆژئاوای گۆمی ورمێدا بەندەرەکانی قوچیو گولمانخانەی بەدەستەوە بو، بەهۆی نەبونی هۆی گواستنەوە نەی ئەتوانی کەلکی تەواویان لێ وەربگرێ لەنێوان هەردو بەندەریشدا بەرزایی ((سەنگی کاقم))بەدەست کوردەوە نەبو. بەدەست یاخییەکی عەجەمی بەناوبانگی ئەو ناوەوە بو.

هێزەکانی دەولەت بەهۆی گۆمی ورمێوە ئەیان توانی مناوەرەی خێرا بکەنو لەلای چەپو راستەوە بجولێنو لەهەر شوێنێکی کەناری رۆژئاوایدا، کە بەدەست کوردەوە بو، بیانەوێ دابەزن، بەم پێیە بڕیاریدا:

1-لەبەرئەوەی لەسەروی گۆمی ورمێدا دیوارێکی تەخت هەیە کەهەورازی قزل داغەو لەشارستانی سەلماس تەواو ئەبێ، وا دانرا ئەو هێزانەی لەبەندەری شەرەفخان کۆبونەتەوە بەدزە کردن لەدیواری تەختی سەرو

لەبەرزاییەکانی قزل داغەوە رابیورن و دوای گرتنی شارستانی سەلماس راستەوخۆ هێرش ببەنە سەر قەڵای چەهریق. بۆ ئەمەش ئەبو لەوشوێنە دابەزن کەبەدەس کاڤمی یاخییەوە بو.

2-هێزی چریك کە بەناوی گوردانی مورادی ناوئەبراو لە پاشماوەی هێزەکەی خاڵۆ قوربان پێك هێنرا بو لەژێر سەرکردایەتی مراد خانی کوردا لەگەڵ هێزێکی پچوکی نیزامی لەژێر فەرمانی راستەوخۆی سەرهەنگ ابوالحسن خان پورزندا ئەبو لەکەناری رۆژئاوا لەبەندەری سەنگی کاڤم دابەزن. فەرماندەی هەمو ئەم هێزە بە پورزند بو.

هێزەکانی دەوڵەت کە بەسەرکردایەتی سەرتیپ امان اللە میرزای جهانبانی لەشەرەفخانە کۆبوبوەوە لەم بەشانە پێك هات بو:

1-ستادی فەرماندەیی گشتی هێزەکانی ئازەربایجان

جهانبانی ویستی زۆرترین سود لەئەفسەرانی لاوو خوێنەوار وەربگرێ. سەرهەنگ سەیف اللە شەهاب، سەرهەنگ روح اللە میرزا، سەرهەنگ شاهرخ میرزا، سەرهەنگ ئەحمەد خان چارلسکی(دوایی ناوی گۆڕی بۆ ئەقسی)لەسەرۆکایەتی ستادی گشتی دانران. سەرهەنگ یوسف خان و سەروان مهینیش هەر لەوێ کاریان پێ سپێردرا.

2-ستونی گارد، پێك هات بو لەهەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی رچا پور، یەك سواران سواری اکتشافی 1 ئاتەشباری روسی، 4 عەرادە تۆپ بەسەرکردایەتی سەرتیپ فچل اللە خانی زاهدی(ناوی پێشوی بصیر دیوان بو)

3-ستونی شیمالغەرب پێك هات بو لە2 هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، 1 سوارانی اکتشاف 1 ئاتەشبار، 4 عەرادەی روسی شاخی، بەسەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم.

4-ستونی سوارە پێك هات بو لەهەنگی سواری لەشکری شیمالغەرب هەنگی سواری خاوەن چەکی قورسی مەرکەز، 1 ئاتەشباری شنایدەری صحرایی، 1 دەستە تۆپخانەی ابوخوفی صحرایی، بەسەرکردایەتی سەرهەنگ کریلائی عەلی خان نخچوان.

5-شەرکەرانی غەیرە نیزامی کەهەزار کەس بون بەسەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنی.

6-ئاتریادی هەمەدان بەسەرکردایەتی سەرهەنگ رچاخان کندی بۆ احگیاگ لەبەردەستی فەرماندەیی گشتیدا دانرابو.

7-سەرهەنگ مەحمود خانی پولادین لەگەڵ هێزێکی بچوکی نیزامیو سواری چریكو ژاندارمری، لەساخلوی نیزامی خوی بن.

هێزەکانی دەوڵەت بەهەموی بریتی بو لە8 هەزار پیادەو 1 هەزار سوارەو 5 هەزار چریكو 1 هەزار شەڕکەری غەیرە نیزامی کەتێکڕا ئەی کردە 15 هەزار کەس.

هێزی دەوڵەت بەبێ شەڕ لەسەنگی کاڤم دابەزی. بەمەش جێگە پێیەکی گرنگی خۆیان لەناوچەکانی شۆڕشدا کردەوە. لەوێوە ئەیان توانی هێرش دەس پێ بکەن. کاڤم هەمو تاقمەکەی خۆی بۆ چاوساغی ئەرتەش تەرخان کردو کوێرە ڕێگەکانی چەهریقیان پیشان دان.

فەرماندەی گشتی ((حوکمی عەمەلیاتی جەنگیی))بە مجۆرەی لای خوارێ بەهەمو سەرکردەکان ڕاگەیاند.

ا-ستونی گارد: هەنگی پیادەی پەهلەوی، هەنگی پیادەی ڕچا پور، 1 سوارانی سوارەی اکتشاف، 1 ئاتەشبار 4 ئەرابەی کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی فچل الله خانی زاهدی. ئەم هێزە ئەبو لەبەرزاییەکانی قزل داغو میشوداغ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن.

ب-ستونی شیمالغەرب: هەنگی پیادەی لەشکری ئازەربایجان، 1 سۆران اکتشاف 1 ئاتەشبار، 40کوهستانی، لەژێر سەرکردایەتی سەرتیپ حسێن مقدم. ئەبو لەبەرزاییەکانی شکریازی بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکەن"

ج-جەنگاوەرانی نا نیزامی: لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرانی ئەرمەنیدا، ئەبو لەلێواری روی سەروی کەناری گۆمی ورمێ بەرەو قەڵای چەهریق پێشڕەوی بکا"

د-ستونی چریك: لەبەندەری سەنگی کاڤمدا لەژێر سەرکردایەتی سەرهەنگ ابو الحسن پورزند، ئەبو لەگەڵ عەمەلیاتی هێزەکانی بەندەری شەرەفخانە پێکەوە هاوئاهەنگ بێو لەیەك ڕۆژدا دەس پێ بکەن.

2-فەتحی چەهریق

لەبەیانی ڕۆژی 4ی موردادی 1301(بەرامبەر بە10ی موحەرەم واتە ڕۆژی عاشورای 1341) بەفەرمانی سەرتیپ جهانبانی عەمەلیات بەخێرایی دەستی پێ کرد. لەهەمو لاکانەوە شەڕ بەگەرمی دەستی پێکرد, لەبەرزاییەکانی قەزل داغ شەڕێکی سەخت لەنێوان ستونی هەنگەکانی گاردو هێزەکانی سمکۆدا رویدا، هێزی کوردەکان توانی بویان کەرتەکانی ئەو هێزە لەیەکتری دابڕنو درزێکی گەورە بکەنە ڕیزەکانییەوە، جهانبانی ستونی سواری وەکو هێزی

ئیحتیـاگ بـۆ روداوی کتـوپڕ لەبەردەسـتی خۆیـا گـل دابـووەوە، دەسـبەجێ فەرمانیدا بەهێزی ئیحتیاگ ئـەو کەلێنـەی کوردەکـان کردبویانـە هێزەکـانی گاردەوە پڕ بکەنەوە. تێکهەڵچون شەووڕۆژێکی خایاند. هێزەکانی کـورد لـەوە زیاتر بەرەنگارییان پێ نەکراو، بەتێکشکاوی کشانەوە سـەلماس و چـەهریق.

هێزەکـانی ئێـران نـەیان هێشـت هێزەکـانی کـورد مـاوەی خۆرێکخسـتنەوە خۆکۆکردنـەوەیان هـەبێ. لەبەرئـەوە جهانبـانی فـەرمانی دواکـەوتنی هێـزی کوردەکانیدا، لە پاش دو ڕۆژ بەرهەڵستی کوردەکان سەلماسیان بەرداو، بـەرەو چەهریق کشانەوە. سەرتیپ جهانبانی بۆ ئەوەی ئـەو سـەرکەوتنەی بەدەسـتی هێنـا بـو بیقۆزێتـەوەو، نـەهێڵێ هێزەکـانی دوژمـن فریـای پشـودان و خۆرێکخستنەوەو بکەون، فەرمانی بەهەمو هێزەکانیدا هـەل لـەدەس نـەدەن و هەمویان هێرش بەرن بۆ سـەر چەهریق. هێزەکـانی ئێـران لـە پاش بڕینـی 8 فرسەخ ڕێگەی سەختی شاخاوی توانییان قۆنـاغ لـەدوای قۆنـاغ بەرهەڵسـتی پچڕ پچڕی شۆڕشگێرانی کورد تێك بشکێنن و بگەنە داوێنی قـەڵای چـەهریق و گەمارۆی بـدەن، لـەڕۆژی 20ی مـوردادی 1301دا قـەڵای چـەهریقیان گـرت و هێزەکانی سمکۆ بەتێکشکاوی کشانەوە ناو خاکی تورکیا.

جهانبانی مژدەی ئەم سەرکەوتنەی بەم بروسکەیەدا بەرچاخان:

((لەچەهریقەوە، ژ 641:

مەقامی مەنیعی بەندەگانی حچرتی اشـرەف وەزیـری جـەنگ و فەرمانـدەی گشتی قشون، دامت عظمته!

بەدوای را پۆرتی ژ171 بەعەرزی حچوری موبـارەك ئەگەیـەنێ" هێزەکـانی ئێمە بەدوی دوژمنەوە ئەمرۆ 20هـەمی بـورجی ئەسـەد سـەعات 11ی بـەیانی قـەڵای چـەهریقی گـرت و، ئـەو تـۆپ و موسەلسـەلانەی لـەماوەی رابـردودا لـەهێزەکانی دەوڵـەتی گـرت بـو، گێڕایـەوە. دوژمـن بەلێقـەوماوی ڕای کـردو موتەواری بو، هێزەکانی ئێمە بۆ ڕاونانی دوژمن بەخێرایی لە پێشڕەوی دان.

فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان

سەرتیپ امان الله))[55].

حسێن مکی لەبارەی گیرانی چەهریقەوە ئەڵێ:

((فـەتحی قـەڵای چـەهریق شـوهرەتێکی گـەورەی پەیـدا کـردو لەگشـت ئیالات و ولایەتـەکاندا دەنگـی دایـەوە زەمینەیەکیـدا بەدەسـت جەریـدەکانی لایەنگری سـەرداری سـوپاوە کەماوەیـەك لـەو ڕووەوە قەڵـەم فەرسـایی بکـەن. تەلگرافی پیرۆزبایی لەهەمو شارستانەکانەوە بۆ سەرۆکی حکومەت و سەرداری

سوپا نێردراو لەزۆری شارەکاندا لەلایەن فەرماندەکانی لەشکرەوە بەشانازی ئەم پیرۆزییەوە کردیان بەجەژن و چراخان. بۆ سەرداری سوپا کە کابرایەکی ڤاهرساز بو هەلێکی لەبار بەدەس هات لەبارەی فتوحاتی نیزامییانی ئازەربایجان و هێزە ناوچەییەکانی تەڤاهوراتێ بنوێنێ. بەم بۆنەیەوە لە28ی ئەسەدی 1301ی خورشیدی بەشانازی سەرکەوتنی ئۆردوی دەوڵەتی لەئازەربایجان بە پێی فەرمانی وەزیری جەنگ لە((مەیدانی مەشق))جەژنیان کرد. هەمو ئەفسەران لەم جەژنەدا بەشداربون. دوای نان خواردنی ئێوارە لەلایەن سەرداری سوپا(وەزیری جەنگی)ەوە وتارێکی گرنگ درا کە لەباری سەرنجی بایەخ و گیانی دیماگۆگی و بەگوتەی هەندێ نیشان دانی سەرداری سوپا لەباخی سەوزا بە تەواوی شایانی سەرنج دانە، چونکە نوسەرانی بەتوانای سەرداری سوپا ئەو وتارەیان بێ ئەندازە باش ئامادە کردبو..))[56]

نوسەری بەناوبانگی ئێران ملك الشعرا و بەهار، وەکو خۆی ئەڵێ، ئەو وتارەی بۆ سەرداری سوپا نوسی بو بەم بۆنەیەوە بیخوێنێتەوە[57].

6- پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان

1/6 ئێران

ئێران، وڵاتێکی فرەنەتەوەو فرەزمان و فرەمەزەبە، قانونی ئەساسی بەرهەمی مەشروتە هیچ دەسکەوتێکی تایبەتی بۆ نەتەوەکانی ناو ئێران بەدەس نەهێنا، کەمافی فەرهەنگی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابورییان دابین بکا. قانونی ئەساسی ئەنجومەنی ئییالەتی و ولایەتی سەلماند بو، ئەمە ئێرانی ئەکردە وڵاتێکی دیموکرات. بەڵام ئیالەتەکان و ولایەتەکان لەسەر بنچینەیەکی نازانستی جیاکرابونەوە، لەجیاکردنەوەی سنوری ولایەتەکاندا، هێڵی رەگەز، زمان، عەشیرەت، نەتەوە، مەزەب، دین، پێویستی جوگرافی، دەسکەوتی ئابوری، تەنانەت مەسەلەی عەسکەری لێك نەدرا بووەوە، ئەگەر رێکخستنەوەی ولایەتەکان بەو گوێرەیە بوایەو، ئەنجومەنی ئییالەت و ولایەت رێك بخرایە، ئەوسا ئێران لەرۆژهەڵاتی ناوەراستدا لەوانە بو ببێتە نمونەی نیشتمانی پێکەوە ژیانی نەتەوەو رەگەزو دین و مەزەبی جیاواز.

لەئەنجامی شۆرشی مەشروتەدا کورد هیچ دەسکەوتێکی پێ نەبرا. کاروباری ولایەتەکەی نەدرایەوە دەس رۆڵەکانی خۆی. تەنانەت یەك رۆژنامەی بەزمانی خۆی پێ نەبرا. هەروەها دەزگای فاسیدی دەوڵەت و، زوڵمی ژاندارمی لەسەر هەڵ نەگیرا، مەشروتە لەکوردستاندا نەك رەنگی نەدایەوە، بەڵکو ئەوەی لەمەشروتە خوازان ئەبو بەبەڵا ئەیان نارده کوردستان.

دەزگای مەرکـەزی، فەسـادی گەیشت بـوە رادەیـەك، حـوکمرانی شـارەکانی بە پارە ئەفرۆشتو، سەروەزیرانیش هـەمو نیشـتمانەکەی بـەنرخێکی هـەرزان ئەفرۆشت.

ئەو((غەدر))ەی کەمێژونوسی ئێرانی سەعید نەفیسی باسی ئەکا کە لەناو بنەماڵەی قاجارا بو بوە نەریتی حوکمرانی، دوردۆنگیەکی وەهای دروست کـرد بو کەسەرکردەکانی کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی شەخسی خۆیـان، یـاخود کێشـەی گشـتی میللەتەکـەیان بڕوایـان بـەهیچ بـەڵێن و گفتێکـی حکومـەتی مەرکەزی نەبو.

دەربـاری ئێران و کورە دەسەڵاتدارەکانی حکومەت بۆچونێکی دیموکراتییـان نەبو بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی، خواستی نەتەوەییان بەجیابونەوە خـوازی و پارچـەکردنی ئێـران و خیانـەت لەشـاو نیشـتمان دائـەنا. بـەڵکو بـەگوێرەی تێگەیشـتنی رەسمیـی ئـەوان لـەئێران قـەوم و قەبیلـەو عەشـیرەت هـەبون، نەتـەوەی جیـاواز نـەبو. دانیـان بـەبونی کـوردا نەئـەنا وەکـو نەتەوەیەکی جیاواز. لەئێران یەك نەتەوە هەبو، ئەویش نەتەوەی ئێران بو. کـوردیش قـەومێکی ئێرانیـە، بـەڵکو لەقەومـە رەسـەنەکانی ئێرانـە. لـەم روانگەیەوە حکومـەتی ئێـران لەبەرئـەوەی لای وابـو کێشـەی کـورد لـەئێراندا بەباشـی چارەسـەرکراوە، دوای راگرتنـی جـەنگی جیهـانی لـەکاتی بەسـتنی کۆنفرەنسی ئاشتیدا، داوای ئەکرد بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نەتـەوەی کـورد لەتورکیا هەمو کوردستانی عوسمانی بخرێتە سەر ئێران.

رچا شا بەچاولێکەری مستەفا کەمال ئەی ویست جیاوازی نەتەوەو رەگـەزو زمان لەئێران دا نەهێڵێ و نەتەوە- دەوڵەت دروست بکا. هەر بەو مەبەستە بـو لەسییەکاندا وشەی((ئێران))ی لـەباتی وشـەکانی((پارس))و((فارس))کردە ناوی رەسمی وڵاتەکەی[58].

نیشتمانپەروەرانی کورد، لەوانە سمکۆ، لایـان وابـو ئێـران نەتـەوە نیـەو وڵاتە. کورد نەتەوەیەکی جیاوازە لەفارس و ئازەری و تورك و عـەرەب. ئـەویش وەکـو هـەمو نەتـەوەکانی تـری دنیـا مـافی ئـازادی و سـەربەخۆیی و هـەبونی دەوڵەتی تایبەتی خۆی هەیە.

تەجروبەی کورد بەگشتی لەگەڵ دەوڵەتی ئێـران بـاش نـەبو. تەجروبـەی سمکۆش، هی خۆی و براکانی و باوکی و بـا پیری و بـا پیرە گـەورەی بـاش نـەبو. هیچ لایـەکیان بـڕوای بـەوی تریـان نـەبو. کاربەدەسـتانی ئێرانـی سمکۆیـان

بەیاخیو نافەرمانو راووروتکەر.. دائەنا، ئەویش کاربەدەستانی ئێرانی بە پەیمان شکێنو زینهار نەناسو زاڵمو بەرتیلخۆر.. دائەنا.

لەبەرئەو هۆیانە لەیەك گەیشتنی کوردو ئێران لەتوانادا نەبو، چونکە بۆچونو باری سەرنجو تێگەیشتنیان بۆ مافی نەتەوەیی ئەوەندە جیاوازو لەیەك دور بو، بەهیچ جۆرێ نەئەگەیشتنە یەکتری.

زمانی دانوسەندنی دەوڵەتی ئێران لەگەڵ سمکۆ بەزۆری گوللەو دیوانی گفتوگۆیان بەزۆری مەیدانەکانی شەر بو. ئەو چەند جارەی ئێران لەئەنجامی لاوازیو گێروگرفتی ناوخۆیدا پێوەندی لەگەڵ سمکۆ کردوە. هەموی بەنیازی خاوکردنەوەی سمکۆو، دانانی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بوە. ئەو چەند جارەش سمکۆ لەئەنجامی ناچاریو نائومێدیو تێکشکاندا پێوەندی لەگەڵ کردون، هەموی بەنیازی خۆگرتنەوەو جێگیر کردنەوەی خۆی بوە.

سمکۆ چەندین جار کەوتە گفتوگۆ لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت.

گفتوگۆکانی لەگەڵ عین الدولە بەئەنجام نەگەیشت، چونکە لەسەر ئاستی سیاسی هیچ دەسکەوتێکی بۆ کورد یا بۆ خۆی تێدا نەبو، لەسەر ئاستی شەخسییش ئەیان ویست هەمو شتێکی لێ بسێنن بێ ئەوەی هیچی بدەنێ.

گفتوگۆکانی لەگەڵ ڕچاخان 1343کۆچی ئەویش هەر بەئەنجام نەگەیشت، چونکە ڕچاخان نەك هەر هیچ ڕەنگێکی سیاسی نەدا بەدیتنەکە، بەڵکو دڵنیاییو تەئمینی شەخسییشی لەلای سمکۆ دروست نەکرد، لەکاتێکا لەو دیتنەدا سمکۆ ئەی توانی ڕچا خان لەناو ببا.

دوایین گفتوگۆی 1930 لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کێشی کردە ناو داوی مەرگەوە، بەکوشتنی خۆیو دوایی هاتنی بزوتنەوەکەی تەواو بو.

2/6 تورکیای کەمالی

تورکیا بەشکاوی لەجەنگی جیهانیی یەکەم دەرهات بو. هێزەکانی هاوپەیمانەکان چوبونە ناو ئەستەموڵی پایتەختی عوسمانی تێکشکاوەوە. ئەوان دەستیان بەسەر کاروبارەکاندا گرت بو.

ئەگەرچی سوڵتان مابو، بەڵام پایەیەکی روکەش بو، دەسەڵاتێکی راستەقینەی نەبو، دەستی بەسەر هیچ شوێنێکی تورکیادا نەئەڕۆیشت. گەورە پیاوەکانی کورد لەئەستەموڵ بەهیوای بەڵێنی هاوپەیمانەکان کەوت بونە چالاکی سیاسیو رۆشنبیری، لەخەڵکی کوردستان دابڕا بون. مستەفا کەمال لەئەرزرومەوە کەوتە ڕێکخستنەوەی ئۆردوی تورکو دەرکردنی هێزەکانی بێگانەو تێکشکاندنی بزوتنەوەی کوردو دانانی بناغەی تورکیای نوێ.

بۆچونی مستەفا کەمال بەرامبەر کوردو بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد هەرگیز هیچ لێڵییەکی تێدا نەبوە. لەو ڕۆژەوە لەئەرزڕوم کەوت بوە کارکردن. یەکێ لەبەندەکانی کارنامەی سیاسی بەگژاچونی جوڵانەوەی کوردو ڕێ گرتن بو لەهەمو چالاکییەکی سیاسی و فەرهەنگی کوردی و، هەوڵ دان بو بۆ پەك خستن و شکاندنی هەوڵی ڕزگاری خوزای کورد.

مستەفا کەمال هەر لەسەرەتاوە لق و بارەگاکانی هەمو ڕێکخراوە سیاسیەکانی کوردستانی قەدەغە کردو، فەرمانی گرتنی دەرکرد بۆ جەلادەت و کامەران بەدرخان و ئەحمەد فائق کە لەگەڵ میجەر نوئێل چو بون بۆ مەلاتیە بۆ پێوەندی کردن لەگەڵ گەورە پیاوانی کورد دەربارەی خواستە نەتەوەییەکانی.

ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی سمکۆ هاوسنوری ناوچەکانی جموجۆڵی کەمال بو، بەڵکو پشتی جەبهەی هێزەکانی بو. بێگومان سمکۆ لەچالاکی سیاسی و دیپلۆماسی و ڕۆشنبیری ڕێکخراوە کوردییەکانی ئەستەموڵ بێ ئاگا نەبو، چونکە هیچ نەبێ بەهۆی سەید تەهاوە کەهەم ژنبرای و هەم یەکێ لەهاوکارە نزیکەکانی بو، ئەبێ ئاگادار بو بێ. هەروەها ئەبێ لەهەڵوێستی مستەفا کەمال و جوڵانەوەکەشی بەرامبەر ئامانجە نەتەوەییەکانی کورد لەتورکیا کەم یا زۆر ئاگادار بوبێ.

سمکۆ باوەڕێکی قوڵی بەوە هەبو، ئێران زۆر لاوازو بێ توانایەو تەقەللاکانی کورد لەوێدا کۆبکرێنەوە بۆ بەدەسهێنانی دەسەڵات و دامەزراندنی ناوەندێکی سەربەخۆی کوردی. بۆ دامەزراندنی ئەوەش پێویستی بەچەك و تەقەمەنی ئەبێ، کەئەبێ لەشوێنێکەوە دابین بکرێ. سمکۆ ئینگلیزی تاقی کرد بوەوە ئامادە نەبون چەك و پارەی بدەنێ. سۆڤێت لەبارێکی وەهادا نەبو بتوانێ یارمەتی کورد بدا. ناوچەکەش جگە لەحکومەتی تورکیای کەمالی دەوڵەتی تری تێدا نەبو. بەتایبەتی ناوچەکانی سمکۆ ڕاستەوخۆ نوسا بون بەناوچەکانی دەسەڵاتی مستەفا کەمالەوە. هەر لەم ڕوانگەیەوە هەڵوێستی خۆی لەکوردستانی تورکیا و عیراق دیاری کردوە.

کاتێ ئەحمەد تەقی لەکاتی گیرانی شێخ محمودا بەزمانی هەندێ لەگەورە پیاوەکانی کوردستانی عێراقەوە لەتشرینی یەکەمی 1920دا داوای هاوکاری و پشتیوانی لێ ئەکا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش بە پشتیوانی تورك لەدژی ئینگلیز، لەوەڵامدا ئەڵێ: ((ئێستا ئینگلیز زۆر بەهێزە، موجادەلە کردن

لەگەڵیا لەبارەی کوردەوە زۆر گرانە، بـاوەڕ ناکـەم تـورکی زەبـونیش بتوانـێ بەناردنی هێز بۆ ئەوەی دەست بخاتە کاروباری سیاسی رەوانـدزەوە، چـاکترین شت بۆ کورد ئەمڕۆ ئەوەیە لەئێراندا جوڵانەوەمان یەك بخەین، وبونی خۆمان لەئێراندا بپارێزین، ئەمە بۆ باری ئەمڕۆمان زۆر باشە، و لەدوا رۆژا ئەتوانین کەڵکی لێ وەربگرین[59].

لەو گفتوگۆیەشدا کە لەتشرینی یەکەمی 1921دا مستەفا یاملکی لەگەڵ سمکۆی کردوە لەبارەگاکەی خوی لەچەهریق، لـەو روەوە ئاشـکراتر بـیروڕای خۆی رون ئەکاتەوە:

((پرسیار: باشە تۆ هەوڵ دەدەی بۆ ئەوەی کورد رزگارو ئازاد بکەیت، ئـەی بۆچی پێش هەمو شتێك ناوچەی وان و ئەرزروم بـەتلیس و هـەکاری و خـەرپوت رزگار ناکەیت و ئەو خەڵکە رێك ناخـەی، کەماوەیەکـە لـەژێر جـەورو سـتەمی تاقمەکەی مستەفا کەمال دان؟

وەڵام: من وای بەباش دەزانم، کە لە پێشدا لەئێرانەوە دەست پـێ بکـەم، من هیچ بەچاکی نازانم، لەم رۆژەدا لەگەڵ تورکەکاندا تێکی بـدەم، چـونکە ئەوان بەتفەنگ و فیشەك یارمەتیم دەدەن...)).

تورك بەرواڵەت دۆستایەتی سمکۆیان ئەکرد. هەندێ چەك و تەقەمەنییان دابویە. ئەویش بەدابین کردنی خواردەمەنی، کە لەو سەردەمەدا گرنگییەکی تایبەتی هەبو، یارمەتی ئەدانەوە. بەڵام سمکۆ سەرکردەیەکی بزوتنەوەی کورد بو. هەوڵی دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆی ئەدا. ئەمەش بەتەواوی ناکۆك بو لەگەڵ ئامانجی کەمالییەکاندا.

کەمالییەکان بۆ راپەراندنی خەڵکی کوردستانی عیراق دژی ئینگلیزو گرتنەوەی ولایەتی موسڵ، بەهاوکاری هەندێ لەکوردەکانی ئەوێ. مەفرەزەیەکی پچوکیان بەسەرکردایەتی کابرایەك، بەناوی ئوزدەمیر بەگ. نارد بوە ناوچەی رەواندز. لەنامەکانی نێوان کاربەدەستانی تورك و فەرماندەی ئەم بارەگا پچوکەدا، هەڵوێستی کەمالییەکان لەسمکۆ دەرئەکەوێ، کەئەمە نمونەیەکێتی:

((دیاربەکر

338/6/14

ئیستیخبارات، نومرە-1745

بۆ ئوزدەمیر بەگی قایمقام

1- سمكۆ كابرایەكی فێڵبازە، بەهۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خە نجەرە كەهەڵی گرتوە بۆ كاتی خۆی ئەشارێتەوە. ئەم كابرایە بیری سەربەخۆیی لەكەللەدایە. مەبەستی ئەوەیە كە تا لەئێراندا دەسەڵاتی زیاد ئەكاو بەهێز ئەبێ لەگەڵ ئێمە تێك نەچێو بە مجۆرە بەمەرام و ئامانج بگا.

2-سەركەوتنی سمكۆ لەناو عەشایری كوردا بەمجۆرە گەورە بونیو دەسەڵات پەیداكردنی بۆ حكومەتی میللی ئێمە(واتە بۆ حكومەتی توركی مستەفا كەمال)دەس نادا. بەڵام لەم ڕۆژەدا تیكچونمان لەگەڵ سمكۆ بۆ ئێمەش باش نیە. ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن كەبەپڕوپاگەندەو بەبڵاوكردنەوەیەكی وا كەعەشایەری پێ تەفرە بدەنو بیان كەن بەدوژمنی سمكۆ بەڕاستی خزمەتی گەورە بۆ حكومەت جێبەجێ ئەكەن. وەكو ئەوە كەبڵێن سمكۆ بەپارەی ئینگلیز ئەم شۆڕشە ئەگێڕێو بۆ قازانجی خۆیو خزمەتی ئینگلیز خوێنی كوردەكان ئەرژێنێ.

3-ئەو مەفرەزەیە كەلێرەوە خراوەتە ڕێ جارێ ئەچێتە جولەمێرگ. دوای گەیشتنی ئێوە بەرەواندزو جێگیربونتان لەوێ، بەپێی هەواڵو پێویست فەرمانی تر ئەدرێ بەبزوتنەوەی مەفرەزەكەو هاتن وە یا نەهاتنی بۆ ڕەواندز.

4-مەكارە(هۆی گوێزانەوە)مان نیە كەتۆپو مەترالیوزی (ڕەشاش)پیا بنێرن. هەوڵ ئەدەین كەئەوەشتان بۆ جێبەجێ بكەین.

بەناوی قوماندانی جەبهەوە

ڕەئیسی ئەركانی حەرب بصری[60]

وەكو ئەوان سمكۆیان بەدوژمن داناوە، سمكۆش باوەڕی بەوان نەبو، بەڵكو وەكو لەگفتوگۆكانیدا لەگەڵ یاملكی وتویەتی توركی لەعەجەم بەدوژمن تر زانیوە بۆ كورد. بەڵام لەو كاتەدا پێویستی هەردو لایانی كۆكردۆتەوە، بەتایبەتی تورك كاتێ پێویستی بەبێلایەنی سمكۆ بو كەهێشتا لەشەڕا بو لەگەڵ هێزەكانی ئەرمەنیو، دوایی تر فەرەنسیو، ئینجا یۆنانی.

لەدوای ئەو هێرشە گەورەیەی ئەرتەشی ئێران كردی بۆ سەر مەڵبەندەكانی ژێردەسەڵاتی سمكۆو داگیركردنی چەهریق، سمكۆ كشایەوە بۆ ناو توركیا. دۆستایەتی سمكۆ لەگەڵ كەمالییەكان بەكەڵكی نەهات. چونكە هەڵوێستی ڕاستەقینەی كەمالیەكان لەسمكۆ وەها بو وەكو لەو بەڵگەیەدا نوسراوە، نەك وەكو ئەوەی سمكۆ تێی گەیشت بو. لەناو خاكی توركیادا هێزێكی سوكەڵەی تورك لەناكاو بەشەو پەلاماری سمكۆیاندا بیكوژن. لەم پەلامارەدا ژنەكەیو

هەندێ لەهاورێکانی کوژران، کورەکەی بەدیل گیرا، هەرچی زێڕو سامانێکی پێ بو بە تالاّن برا. خۆیو براکەی بەزەحمەت دەرباز بون.

سمکۆ لەو سەفەرەدا کەهاتە کوردستانی خوارو، نوێنەرانی ئینگلیزی لەدێریو بەحرکە بینیو پاشان روی کردە سلێمانی بۆ دیدەنی شێخ محمود. لەو کاتەدا لەسلێمانی نوێنەرانی تورك خەریکی گفتوگۆ بون لەگەڵ شێخ محمود. ئینگلیزەکان بەهیوا بون سمکۆو شێخ محمود لەدۆستایەتی تورك ژیوان بکاتەوە. بەلاّم سمکۆش کەگەیشتە سلێمانی لەگەڵ تورك تێ هەڵ چوەوە، بۆ ئەوەی کورەکەی بەر بدەنو پارەکانی بدەنەوەو داڵدەی بدەن.

سمکۆ زۆر لەسلێمانی نەمایەوە، چونکە سلێمانی لەئەنجامی هەرەشەی بەریتانیدا چۆڵ کرا. گەڕایەوە ناوچەکانی سنورو لەوێ پێوەندی لەگەڵ تورك نوێ کردەوە. تورك لەو کاتەدا لەگەڵ ئینگلیزو حکومەتی تازە دامەزراوی عیراق لەسەر ولایەتی موسڵ لەکێشەدا بون. ئینگلیز ئەی ویست ئاسوریەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نیشتەجێ بکا. تورکیش ویستی سمکۆ تێکەلاّوی ئەم گەمەیە بکا. سمکۆیان بانگ کرد بۆ وان. گفتیان پێدا یارمەتی بدەن بەچەكو سەرباز بۆ ئەوەی بچێ بۆ یارمەتی دانی شێخ محمود لەدژی ئینگلیز بجەنگێ. زۆری نەخایاند تورکو ئینگلیز کێشەکانی خۆیان بەخۆشی چارەسەر کرد. تورك پێویستیەکی بەسمکۆو بەشێخ محمود نەما. کەوتە تەنگ پێ هەڵ چنینو راونانی. لەدوای تێکشکانی شۆڕشی 1925ی کوردستانی تورکیا سمکۆ ناچار بو چەند جارێ لەنێوان تورکیاو ئێرانو عیراقدا ئەم دیو وئەو دیوی سنور بکا تا سەرەنجام لەشنۆ کوژرا.

3/6 بەریتانیا

بەریتانیاو روسیا لە1907ەوە لەسەر دابەشکردنی ئێران رێ کەوت بون. هەمو کوردستانی ئێران ئەبو بکەوێتە ژێردەستی روسیا. بەلاّم شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەو نەخشەیەی بەجارێ هەڵ وەشاندەوە. بەریتانیا وازی لەدابەشکردنی ئێران هێنا. ئەی ویست دەوڵەتی ئێران بمێنێو حکومەتێکی مەرکەزی بەهێزی ئەوتۆی تێدا دابمەزرێ بەری تەنینەوەی کۆمۆنیزمو نفوزی سۆڤێتی بگرێ. بەلاّم لەهەمان کاتدا ئەی ویست ئێران بەپەیمانێکی دو قۆڵی بەخۆیەوە ببەستێتەوە بۆ ئەوەی لەژێر کار تێ کردنی خۆیدا بێ.

ئێران ئەیویست لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێو بەیارمەتی بەریتانیا سنورەکانی خۆی لەسەر حسابی تورکیاو روسیا فراوان بکا. بەریتانیاش نەیئەویست ئێران، کەبەشداری جەنگی جیهانی نەبو بو، بەشداری

کۆنفرەنسی ئاشتی بێ بۆ ئەوەی هیچ بەشدارییەکی لەدیاری کردنی چارەنوسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبێ.

بەریتانیا لەڕێگەی دانی چەردەیەك بەرتیل بەوپوق الدولەی سەر وەزیرو وەزیری دەرەوەو وەزیری داراییەوە لە1919دا پەیمانێکی لەگەڵ ئێران بەست بەکردەوە ئێرانی ئەکردە ژێردەستەی بەریتانیا.

سیاسەتی ئێرانیی بەریتانیا بەکورتی ئەوە بو، ئێران بەیەکگرتویی‌و بەهێزی بمێنێ. لەبەر ئەوە کورد هەلی ئەوەی نەبو، پشتیوانی بەریتانی بۆ خواستە نەتەوەییەکانی خۆی لەئێراندا بەدەس بهێنێ. لەکاتی سەردانی ویلسۆندا بۆ سلێمانی بۆ کۆبونەوە لەگەڵ شێخ محمودو مەزنەکانی تری کورد، کەمەسەلەی کوردی ئێران هێنرایە پێشەوەو، هەندێ لەمەزنەکانی کوردی ئێران ئارەزوی یەکگرتنیان لەگەڵ کوردستانی عیراق دەربڕی، ویلسۆن ئەمەی بۆ نەسەلماندن.

لەکۆنفرەنسی پاریس، ئەگەرچی نوێنەرایەتی کورد مەسەلەی کوردی ئێرانی هێنایە کایەوە بەڵام لەپەیمانی سیڤەردا کوردستانی ئێران بەتەواوی پشت گوێ خرا.

هەروەها سمکۆش کە بەهۆی بابەکر ئاغای پشدەرییەوە پێوەندی لەگەڵ ئینگلیز کردو، دوایی تر سەید تەهای نارد بو دیدەنی مەندوبی سامی لەبەغداد، بەڵێنی هیچ جۆرە یارمەتیەکیان پێ نەدا.

زۆرکەس لەسمکۆیان پرسیوە بۆچی لەگەڵ ئینگلیز رێك ناکەوێ. سمکۆ رێککەوتنی لەگەڵ ئینگلیز رەت نەئەکردەوە. زۆریشیان لەگەڵ خەریك بو. بەڵام ئینگلیز هیچ یارمەتییەکی سمکۆیان نەداو هیچ پشتیوانییەکیان لێ نەکرد، چونکە پشتیوانی کردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئێران لەگەڵ سیاسەتی ئەوان نەئەگونجا، خۆیشی بەهۆی کوشتنی مارشیمۆن‌و رەفتاری لەگەڵ مەسیحییەکان لەلای ئەوان بەدناو بو.

مس بیل لەو ڕوەوە ئەڵێ بەهۆی ئەو بەیانەوە کەمیجەر نوئێل لەحوزەیرانی 1919دا دەربارەی مەسەلەی کورد بڵاوی کردەوە سمکۆ زیاتر نزیك بوەوە لەوەکیلی حاکمی عامی عیراق, بەڵام بەهۆی ئەو پەیمانەوە کەئێمە لەگەڵ ئێران بەستمان هیچ هیوایەکی نەما بەپشتیوانی ئێمە بۆ دامەزراندنی یەکێتییەکی نەتەوەیی لەناو کوردەکانی تورکیاو ئێراندا. سەرەڕای ئەوەش ئەترسا سزا بدرێ لەسەر رەفتاری خراپی لەگەڵ مەسیحییەکان[61].

سمكۆ دوای تێکشکانی لەئێران روی کردە کوردستانی عیراق. لەدێریۆ لەبەحرکە نوێنەرانی ئینگلیزی بینی دو پێشنیاری خستە بەر چاویان" هاوکاری کورد لەگەڵ ئینگلیز بەرامبەر بەوە ئەوانیش پشتیوانی کورد بکەن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی کوردستان.

ئەگەر ئەوە ناکەن، یارمەتی خۆی بدەن بەئاشت کردنەوەی لەگەڵ ئێران یا بەشەر بگەرێتەوە شوێنی خۆی[62].

دواینێ دوژمنایەتی ئینگلیز لەگەڵ سمکۆ ئەوە بو" کاتێ سمکۆ لەژێر گوشاری تورکیدا بەناچاری چوە کوردستانی عیراق، موعتەمیدی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ حکومەتی ئێران بکا بۆ سەرکوت کردنی یاخیبونی سمکۆ[63].

4/6 روسیە

سیاسەتی کوردیی روس لە پێش هەڵگیرسانی جەنگو لەسالآنی جەنگدا خواستە نەتەوەییەکانی کوردی رەچاو نەئەکرد. هەمو تەقەللاکانی عەبدولرزاق بەگی بەدرخان، کامل بەگی بەدرخان، سمکۆ، شێخ عبدالسلامی بارزانی، مەلا سلیمی خیزان، سەید تەهای شەمزینی کەڵکی نەبو. روسیا گرەوی لەسەر هاوکاری ئاسوریو ئەرمەنی کردبو، نەی ئەویست بۆ کورد ئەوان لەخۆی برەنجێنێ.

روسیە لەدوای سەرکەوتنی ئۆکتۆبەر، توشی کێشەی ناوخۆیو ئابلۆقەدانی دەوڵەتانی ئەوروپی بو، ئەیویست تەوقی ئابلۆقەدان بشکێنێو، نەهێڵێ نفوزی دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بگەنە سنوری لای خواروی، هەر بۆ ئەوەش بە پێچەوانەی سەردەمی قەیسەر کەرێ کەوت بو لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا بۆ دابەشکردنی خاکی عوسمانیو ئێران، سیاسەتی حکومەتی سۆڤێتی هەڵوەشاندنەوەی هەمو رێککەوتنامە کۆنەکانو دروست بونی دەوڵەتی بەهێز لەتورکیاو ئێرانو ئەفغانستان بو.

سۆڤێت دەستی لەئەرمەنیو ئاسوری هەڵگرتو، بەکاروباری ناوخۆیو بەرەنگاری گەلە کۆمەکێی دنیای سەرمایەدارییەوە مەشغوڵ بو، نەی ئە پەرژایە سەر دەس وەردانە کاروباری ناوەوەی ئێرانو تورکیا، لەبەرئەوەش نەیویست کۆمەك بەشۆرشگێرانی ئێرانو تورکیا بکا، بەڵکو کۆمەکی بەحکومەتی مەرکەزی کردو، پەیمانی دۆستایەتی لەگەڵ تورکیای کەمالیو ئێرانو ئەفغانستان بەست.

سمكۆیش كەخۆی رەفتاری لەگەڵ روس كرد بو، لە پێش جەنگدا سەردانی تفلیسی كرد بو، و لەنزیكەوە سەركردەكانی دی بون بەتایبەتی دوای رێكەوتنی روسی- بەریتانی 1907كە هات بونە ئازربایجانەوە، و لەسەردەمی جەنگدا بەگیراوی بردبویانە قافقاسو، دوایی دەس بەسەر لەخوی‌و پاشان بێلایەن لەچەهریق دانیشت بو.

سمكۆ لەسالأنی دەربەدەری كەهێشتا لەناوچەی باشقەلای كوردستانی توركیا بو لەسەرداوای خالد بەگی جەبرانلی سەرۆكی((جەمعییەتی ئیستیقلالی كوردستان))لەرێگەی كونسولی سۆڤێتیەوە لەورمێ پێوەندی لەگەڵ كردن. دو پێشنیاری خستە بەردەم" هاوكاری كوردو سۆڤێت بەرامبەر بەوەی پشتیوانی لەئامانجە نەتەوەییەكانی گەلی كورد بكەن. ئەگەر ئەوە نەتوانرا، لای كاربەدەستانی ئێران هەوڵی بۆ بدەن بگەرێتەوە شوێنی خۆی‌و ئەوان دەستەبەری سەلامەتی بن.

یەكێتی سۆڤێت ئامادە نەبو پشتیوانی لەبزوتنەوەی كورد بكا چونكە لەگەڵ سیاسەتی ئێرانیی‌و توركیی سۆڤێتی‌دا نەئەگونجا. روسیای سۆڤێتی لەو كاتەدا ئەی ویست دەوڵەتانی ئێران‌و توركیا بەهێز بن‌و بتوانن خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی ئەوروپی دوژمنی سۆڤێتدا رابگرن‌و، نەكەونە ژێردەستی ئەوان، هەروەها پەیمانی ((دۆستایەتی‌و هاوكاری))لەگەڵ ئیمزا كرد بون. نوێنەرانی سۆڤێتی لەوەلامدا ئاگاداریان كرد، داوای یەكەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەوان ناگونجێ، ناشیانەوێ درۆ لەگەڵ كورد بكەن. بۆ داوای دوەمی ئامادەییان دەربری بو بۆ یارمەتی دانی.

هەر لەئە نجامی ئەو سیاسەتەدا بو یەكێتی سۆڤێت بەدەنگ داواكانی شێخ محمودەوە لەعیراق‌و، داواكانی خالد بەگ‌و جەمعییەتی ئیستیقلالی كوردستانەوە لەتوركیاو، داواكانی سمكۆوە لەئێران، نەهات.

7-سالأنی دەربەدەری

1/7 شەبەیخونی تورك

حاجی مستەفا پاشای یاملكی لەمانگی تشرینی یەكەمی 1921دا سەردانێكی سمكۆی كرد، لەم سەردانەش چەند مەبەستێكی هەبو" لەسەرو هەمویانەوە هاندانی سمكۆ دژی كەمالییەكان كەئەو بەگەورەترین دوژمنی كوردی دائەنان، هەروەها دەربرینی پشتیوانی لەسمكۆو، ئامادەیی بۆ هاوكاری كردنی‌و گۆرینی رەنگی جولأنەوەكەی لەبزوتنەوەیەكی خێڵەكیی نارێكوپێكەوە بۆ بزوتنەوەیەكی سیاسی نەتەوەیی رێكخراو، یاملكی نەی

توانی هیچ کام لەمەبەستەکانی بهێنێتەدی. لەهەمان کاتدا بو بەهۆی پونگانەوەی زۆرتری کامالییەکان لەسمکۆو بزوتنەوەکەی.

سمکۆ لەبەر هێرشی گەورەی ئەرتەشی ئێراندا بەرەو سنوری تورکیا کشایەوە، پشت ئەستور بەدۆستایەتی پێشوی لەگەڵ کەمالییەکان، بەتەمابو یارمەتی بدەن. سەرتیپ جهانبانی دەسبەجێ کاربەدەستانی تورکی لەپەڕینەوەی سمکۆ بۆ ناوخاکی ئەوان ئاگادار کردو داوای لێ کردن، سمکۆ بگرن و بیدەنەوە بەئێران[64].

تورك لەلایەك دوژمنایەتی هەمو جوڵانەوەیەکی نەتەوەیی کوردیان ئەکرد، کەسمکۆ لەو قۆناغەدا رویەکی درەوشاوەی بو، لەلایەکی ترەوە دیتنی یاملکی، دوژمنی خوێنەخۆیی مستەفا کەمال و کەمالیەکان، ترسی ئەوەی لێ پەیدا کرد بون سمکۆ شۆڕش بگوێزێتەوە ناو کوردستانی تورکیا. ئێرانیش داوای گرتن و بەدەستەوەدانی کردبو، تورك ویستیان هەلی تێکشکانی سمکۆ بقۆزنەوە، ئەو جوڵانەوەیەی لەوانەیە بتەنێتەوە بۆ ناو کوردەکانی ئەویش و، کێشەیەکی گەورەیان بۆ دروست بکا لەکاتێکا ئەوان بەشەڕی یۆنانەوە خەریك بون، لەرێگەی کوشتنی سمکۆوە بەیەکجاری تەواو بکەن.

هێزێکی سوکەڵەی تورك شەوێ لەناکاو پەلاماری بارەگاکەی سمکۆیاندا. یەکێ لەهاوسەرەکانی و چەند کەسێ لە پیاو ماقوڵەکانی کوژران. خەسرەوی کوڕی گیرا. هەرچی پارەو داراییەکی پێی بو کەوتە دەست تورك. خۆی و ئەحمەد ئاغای برای و تاقمێ لەسوارەکانی بەفەلاکەت دەرباز بون[65] تورك کەوتنە شوێنی و تەنگیان پێ هەڵچنی. سمکۆ روی کردە دێرێ لەسەروی هەولێر لەکوردستانی خوارو.

2/7 سمکۆ لەکوردستانی خوارو

لەو کاتەدا هەمو عیراق لەژێردەستی ئینگلیزدا بو، بەڵام هەندێ بەشی هەلومەرجێکی تایبەتی هەبو، شێخ محمود لەسلێمانی مەلیکی کوردستان بو. تورك بەهاوکاری هەندێ کوردی دوژمنی ئینگلیز هێزێکی کەمیان ناردبوە رەواندز. ئەیان ویست ولایەتی موسڵ بخەنەوە سەر تورکیا. ئینگلیزیش ئەی ویست بیخاتە سەر عیراق. ئەو هێزە پچوکەی تورك دەردەسەرێکی راستەقینەی بۆ کاربەدەستانی بەریتانی دروست کردبو. ئەیان ویست هەرچۆنێ بێ دەریان بکەن. هەندێ شوێنی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی راستەوخۆی هیچ لایەکدا نەبو. نێوانی شێخ محمودو ئینگلیز تێك چو بو. ناکۆکیەکانیان سەرلەنوێ خەریك بو ئەتەقیەوە. شێخ محمود لەگەڵ هێزەکەی تورك لەرەواندزو

لەرێگەی ئەوانەوە لەگەڵ کەمالییەکان پێوەندی دۆستانەی دامەزراند بو. ئینگلیز لەهەڵوێستی شێخ مەحمودو پێوەندی لەگەڵ کەمالیەکان نارەحەت بو. پەلاماردانی سمکۆ لەلایەن تورکەوەو هاتنی بۆ کوردستانی عیراق بۆ ئینگلیز هەلێ بوو ویستیان بیقۆزنەوە، بۆ ئەوەی لەرێگەی ئەوەوە کار لەشێخ مەحمود بکەن و نێوانی لەگەڵ تورک تێك بدەن.

ئینگلیز سمکۆیان بانگ کرد بۆ هەولێرو عیزەت تۆپچی یەکێ لەهاوکارەکانی شێخ مەحمودیان نارد بەدویدا بیهێنی. سمکۆ لێیان دڵنیا نەبو، ئەترسا لەسەر داوای ئاسوریەکان بیگرن، لەبەر ئەوە نەچو بۆ هەولێر بەڵکو چو بۆ گوندی بەحرکە[66] لەوێوە کەوتە ئاڵوگۆری پەیام لەگەڵ شێخ محمود.

3/7 گفتوگۆی ئینگلیزو سمکۆ

ئەدمۆنس گفتوگۆی خۆیان و سمکۆ بە مجۆرە ئەگێرێتەوە:

((... رۆژی چوارەمی نۆڤەمبەر بۆ گفتوگۆ لەگەڵ لاین بەفرۆکە چوم بۆ کۆیە، لە پێنجەمی نۆڤەمبەردا کەوتمە رێ بۆ هەولێر. لەرۆژی شەشەمدا لەگەڵ لاین، کە لەکۆیەوە بەئوتومبێل گەرابوەوە، و ئەحمەد ئەفەندیو لیتل دیل بەئوتومبێل کەوتینە رێ بۆ دیداری سمکۆ. دیدار لەگوندی بەحرکە بو کەهی هۆزی گەردییە کەوتۆتە دە میلیی کەناری رێی دێرە. سمکۆ لەگەڵ ئەحمەدی برایو دو سێ خزمی گەورەترییو نزیکەی بیست کەس لەهاورێکانی هات بو.

وتی هەست بە پەژارەو رەنجانێکی تایبەتی ناکا بەرامبەر ئێرانیەکان، ئەوەندەی لێی چێشتون، ئەوەندەشی تێ سرەواندون، بەڵام ئەیەوێ تەسفیەی حساب لەگەڵ تورکەکان بکا، کەگفتیان دابویە پشتیوانی بکەن، کەچی پشتیان تێ کرد. سەری سورما لەوەی، ئێمە زۆر بەتەنگ نەرەنجاندنی ئێرانیەکانەوەین، لەبەرئەوەی هەمو ئەزانن بەدرێژایی سنور ئێرانیەکان لەگەڵ تورکەکان ئێمەیان لەرەواندز و رانیەوە دەرپەراندوەو هێشتا لەگەڵ ئێمە ئەجەنگن و هاوکاری ئەکەن. وتی بەو هیوایە هات بو کەئێمە ئامادە ئەبین پشتیوانی بکەین لەئازادی کورد لەتەوقیی دو حکومەتی کەدوژمنایەتییان هەیە لەگەڵی، ئەگەر بەهەڵەدا چوە ئەوا لەم حاڵەدا هیچ ئارەزویەکی نیە داوای پەنادان لەئێمە بکات، بەڵکو ئەگەرێتەوە ناو هۆزەکەیو خۆی بەتەنیا ئەوپەری تەقەلا ئەدا[67].

ئەحمەد تەقی لەزمانی سمکۆ وە گفتوگۆکان بە مجۆرە ئەگێرێتەوە:

((ئینگلیزەکان و تورکەکان هەردو لایان درۆمان لەگەڵ دەکەن لەبابەت سەربەخۆیی و سەربەستی کوردستانەوە، هەر بەڵێن و قسەیەك بدەن و بڵێن درۆ دەکەن وە هەڵمان دەخەڵەتێنن. ئینگلیز ئەیەوێ هەمو کوردێك وەك نۆکەر هەڵسوڕێنێ و ئیشی پێ بکات بۆ چاکەو دەسکەوتی خۆی، وەك مەیمون هەڵمانپەڕێنێ بەکەیفی خۆی، بەرانبەر نەتەوەکەمان شەرمەزارمان بکا ئەمەش بەمن ناکرێت..

لەکاتێکا من لەشوێنەکەی خۆم رام کردو تورکەکان هێرشیان هێنایە سەرم، لەسەر ئامۆژگاری و هاندانی سەید تەها، من هاتم بۆ ناوچەی((دێرێ))لەعیراق لەلیوای هەولێر بۆ دیدەنی و رێك کەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکان. حاکمی سیاسی ئینگلیز لەگەڵ سەید تەها دا هاتنە دێرێ بۆ دیدەنیم، دورو درێژ قسەمان کرد پێم وت: ((من کوردم ولێم قەوماوە دوژمنی حکومەتی فارسم لەئێران، ئەوا ئەم جارەش بومە دوژمنی تورك چونکە ژنیان کوشتم و کوریان بەدیل بردم. ئێوەش ئینگلیزەکان گەلێ قسەتان کردوە لەگەڵ((کۆمەڵی کورد))لەئەستەمولْ، وە بەڵێنی زۆرتان داونەتێ هیچتان بەجێ نەهێناوە، لەبەر ئەوە کوردەکان لەگەڵ مستەفا کەمال دا رێك کەوتن، وە هەروەها لەکوردستانی خواروشدا ئێوە ئیدارەی حکومەتی شێخ محمودتان تێکدا، ئەوانیش ناچاربون لەگەڵ کەمالیەکانا رێك کەوتن و هێنایانن بۆ رەواندز لەکوردستانی خواروداا، ئێستاش من لەجیاتی هەمو کوردێك لەهەمو کوردستانا پێتان ئەڵێم: ئەگەر ئێوە ئامادە بن و راست بکەن وە بەراستی بێنە پێشەوە بۆ دانی سەربەخۆیی بەکوردستان، منیش خۆم ئامادەم و بەڵێن ئەدەم کوردتان لەگەڵ رێك بخەم، ئەگەر ئەمەش ناکەن، تەنها داواتان لێ ئەکەم یاریدەم بدەن بچمەوە جێگای خۆم ئایا بەشەڕ کردن لەگەڵ ئێراندا، یا بەئاشت بونەوە لەسەر بەڵێن و گفتی ئێوە.

حاکمی سیاسی ئینگلیز لەوەڵاما وتی: جارێ حەز ئەکەم بزانم ئێوە کۆچتان کردوە چەند پارەتان پێویستە بۆ نەهێشتنی ئاتاجیتان؟

ئیسماعیل خان وەڵامی دایەوە، وتی: هیچ جۆرە ئاتاجیەکمان نیە. من میوانی برا کوردە دلێرەکانم تازە شێخ مەحمودی بەڕێز 500 لیرەی ئاڵتونی بۆ ناردوم.

حاکم ئینجا وتی: ئەی چۆنە لاتان کەسەید تەها بکەین بەحاکمی رەواندزو حەریر، وە ئەحمەد ئاغای برات بەحاکمی بادینان؟

ئیسماعیل خان لەم پرسیارەی حاكمی سیاسی زۆر دڵگیر بو، وتی: منو سەید تەها كۆچەرین, لەدێرێ دانیشتوین ئەم ناوچەیە لەشۆرشان لەگەڵ ئێوەدا، من لە پێشەوە بۆم رون كردنەوە ئەگەر راست ئەكەن ئەبێ لە پێش هەمو شتێكەوە سەربەخۆیی و ئازادی كوردستان بخەنە بەرچاو، تەشكیلاتو دانانی خەڵك ئەبێ بە پێی ئارەزوی دانیشتوانی وڵاتەكە بێت نەك ئارەزوی منو تۆ، لام وایە ئێوە نیازتان وایە بەقبوڵ كردنی ئەم داوا كردنانە، ئێمە بكەن بەدوژمنی كوردەكانی كوردستانی خوارو وە سوكمان بكەن لەناویانا، بۆ لەبریتی پرسی دانانی حاكمی بۆ رەواندزو حەریر، باسی تەرتیباتو تەشكیلاتی دامەزراندنی سەربەخۆیی كوردستان ناكەنو بەنوێنەر نامێرن بۆ لای شێخ محمود كەبەشدار ببێ لەم یەكێتییەدا؟ بەداخەوە زۆر بەئەندێشەوە ئەڵێم داواكردنەكانت لەجێی خۆیا نیە.

حاكمی سیاسی پاش بێ دەنگ بونو بیر لێ كردنەوە بۆ ماوەیەك وتی: ئەم داواكردنانەی ئێوە بەمن نەدەگێرڕێتەوە نەقبوڵیش دەكرێت چونكە لەدەسەڵاتی من دا نین، فەرمو بابچین بۆ هەولێر لەوێوە نوێنەری سامی لەبەغداوە دەهێنن بۆ گفتوگۆ كردنو دوان لەم بابەتە[68].

4/7 پەیامەكانی سمكۆو شێخ محمود

هەر لەو ماوەیەدا كەسمكۆ لەبەحركە بو بەتەلگراف لەگەڵ شێخ محمود كەوتە ئاڵوگۆری بیرورا. پەیامەكانی هەردوكیان نرخێكی مێژوییان هەیە بۆ جۆری تەقەللای نەتەوەیی كوردو تێگەیشتن لەسیاسەتی كوردیی بەریتانیا.

ئەبێ رۆژنامەكانی ئێران لەسەر سەفەری سمكۆ هەندێ هەواڵی ناراستیان بڵاو كردبێتەوە، لەبەر ئەوە((رۆژی كوردستانی)) زمانی حكومەتی كوردستان تێكستی پەیامە ئاڵوگۆڕكراوەكانی هەردوكیانی وەكو خۆی بەمجۆرە بڵاوكردۆتەوە:

((بەتاریخی 9 رەبیع ئەلئەوەلی 341 ژمارە 70ی غەزەتەی ستارە ئیران موخالیفی حەقیقەت بەعزی نەشریاتی كرد بو، بۆ تەصحیحی ئەفكاری عمومی سەرداران و موننەوەرانی كورد مەجبور بوین موخابەراتی كە لەبەینی حچرتی مەلیكی كوردستانو جەنابی سمكۆ و سەید تەها دا جەرەیانی كردوە دەرج نەشری بكەین:

سلێمانی

بۆ حوزوری حوكمداری اعظمی كوردستان

ئەمڕۆ موقەدەراتی کوردستان تەودیعی دەستی موبارەکتان کراوە. موناسیبی نازانین هیچ ئیشێك بێ ئەمری زاتی حوکمدارانەتان بکرێ. بەزەییتان نایەتەوە بەئێمەمانان کەمیللەتی کوردی مەغدورین ئیستیرحام ئەکەین لەهەمو خوصوصێکەوە موعاوەنەت بفەرمون بۆ ئیستیخلاصی ئەم وەگهنەمان.

14ی کانونی ئەوەلی 338 سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حچرتی ئیسماعیل ئاغا

هەڵبەتە تەقدیری ئەفەرمون کە بەتاقی تەنیا لەڕێگای سەندنی حوقوقی میللەتی کوردا لەپێش هەمو کەسێکەوە بە چ دەرەجە فیداکاریم کردوەو بەو نیسبەتەش فەلاکەتم دیوە. ئەمڕۆش بەئیتیفاقی قەهرەمانێکی وەکو زاتی وەگهن پەروەرانەی ئێوە بۆ گەیشتن بەعەینی غایە دەرەجەی ئارەزوم ئیحتیاج بەایچاح ناکات، حەواڵەی تەقدیری ویجدانی جەنابتانی ئەکەم. لاکین ئەبێ بۆ مودافەعەی حەقی بێ کەبێ قووەت ، بێ پاڵ, بێ موعاوەنەت. بێ حەق، خۆمان بهاوینە ناو جیدالو مەعرەکەی شەڕوشۆڕو بۆ سەندنی غایەی میللەتی کوردبێ کەحەیاتی ئەم قەومە سەوقی فەنا بکەین، ئەمڕۆ حەقێکی رەسمی نەدراوە بەمیللەتی کورد، ئێمە کەببێتە سەبەبی جونبوشو مودافەعەی دوشمنانی خاریجی. وە هەرچەند ئێمە داوای لوگفو حوقوقمان کردبێ بەنەوع نەوع وەعدو بەهانە ئیهمال کراوە.

3مانگ لەمەوپێش حکومەتی فەخیمەی بەریتانیا ئەو موعاوەنەتە کەوەعدی فەرموە لەسەد یەکێکی بەجێ نەهێناوە تا وەکو منیش میللەتی کورد بەئیستیقبالەوە تەماعداریان بکەم. بۆ حەقی شەڕوشۆڕم پێ خۆشە، بەڵام بۆ ناحەقی پێم خۆش نیە کەخوێنی موسوڵمانانی کورد بڕێژم. ئەگەر لوگفهن حەقی خۆمان پێ ببەخشرێ حازرین بۆ هەمو فیداکاریو دەفعو دورخستنەوەی موعتەریزەکانمان. ئەگینا هەر بۆ اگاعەتی موگلهقەی حکومەتی فەخیمە بەفگعی قەول ئەدەم کەبێ تەرەفو صادق ئەمێنمەوە بەرامبەر دەوڵەتی موعەظهمەی بەریتانیا.

ئەگەر لەمە زیاتر لزوم بە موزاکەرە هەیە بۆ تەشریف فەرمونتان رجاو تەئیید ئیحتیرام ئەکەم.

14ی کانونی ئەوەلی 338 محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری حوکمداری ئەفخەم

لەحکومەتی ئینگلیس بەو لاوە کەس نیە حوقوق بەئێمە ببەخشێو موقابیل ئەو لوگفە کە لەگەڵمان ئەکات چاوەڕوانی خدمەتی ئێمەیە. ئەم حوقوقە بێ شوبهە ئەتوانین بیسێنێن. ئەگەر هەر لەجەنابی حوکمداریتانەوە ئیرادەیەکی دەرکردنیان ببێ بەعەونی خودا بێ خوێن رشتنی موسوڵمانان لێرە دەریان ئەکەم. وە حوقوقیشمان بەهەمو نەوع وەرئەگرین. وا مەصڵەحەت ئەبینم کە پێکەوە دوشمن لەناو خۆمان دەرکەین و حوقوقیشمان هەر پێکەوە لەحکومەتی بەریتانیاو عەرەب وەرگرین.

14ی منە سمکۆ

ئەربیل

قەهرەمانی کوردستان حەزرەتی ئیسماعیل ئاغا

حەقیقەتەن بۆ هەمو نیعمەتی ئیختیاری زەحمەتو بۆ هەمو لوگفی عەرچی تەشەکور لازمە. لاکین بۆ لوگفی کەرەوا نەبینرێ ئیختیاری کولفەت کردن لەوە ئەچێ کەفیدای مەوجودیەت بکرێ بۆ مەنافیعی خەلقی تر. غەیری حکومەتی بەریتانیا ئەوی حەقی حەیاتمان بداتێو ئومێدی سەعادەتی لێ بکرێ کەس شك نابەم. وەکو قیام کردن لەموقابیل موعتەریچی ئەو حوقوقەمان کەبە مەرحەمەت پێ ئەبەخشرێ بەمەشروعی ئەزانم بەبێ سەبەب چونە موجادەلەشەوە ئەوەندە بەغەیر مەعقولی ئەزانم. هەمو میللەتی کورد بێ تەرەدود حازرە بۆ دەفعی دوشمنی خۆی بەشەرتێ وەکو حکومەتی بەریتانیا وەعدی داوە وەعدەکەی بەجێ بێنێ. ئیعتیراف بەمیللیەتمان بکاتو بەمەرحەمەت تەقدیری حوقوقمان بفەرموێولەحەرەکاتێکدا کەبەرامبەر دوشمنمان ئەکرێ مادیەن یارمەتیمان بدات بەلام ئەمرۆ موعتەریچی وەگهنو دوشمنی میللیەتم ناناسم. کێ حەقمان ئەداتێ چ حکومەتی تەعەروچی حوقوقمان ئەکات. بێ زانینی سەبەب. بێ چاوپێکەوتنی حەق موجادەلە بۆچی بکەین، وە بۆ مەنفەعەتی کێ خوێن برێژین. ئەگەر بەم حاڵە رازی بین موعاوەنەتێکی کورد لەدوای خۆمانەوە نابینین، چونکە ئەگەر بپرسن بۆ چ حەقێك مودافەعەو خوێنی میللەت فیدا ئەکەن؟ جەوابمان نیە بیدەینەوە. ئیتر لەجیاتی دوشمنایەتی غەیر رەسمی اگاعەت کردنی حکومەتو بێ گهرەفانە لەماڵی خۆمدا دانیشتن بەموناسیب تر ئەزانم.

14ی مینهو محمود

سلێمانی

بۆ حوزوری عالی حوکمدار

دەستتان ماچ ئەکەم. ئەگەر مەڤهەری تەوجیهتان بم خۆم بە بەختیار ئەزانم. مەعروچاتم بۆ حەچرەتی ئیسماعیل ئاغا تەرك كرد ئەفەندم.

14ی مینهو سەید تەها

ئەربیل

بۆ حەزرەتی برای موحتەرەمی خۆم سەید تەها ئەفەندی

بێ قەیدو شەرت تەشەکوری ئەو لوگفو تەوەجوهاتی داعی نەوازانەتان ئەکەم. کە لەحەقم رەوا بینراوە. جوابی ئەمرەکانی ئیسماعیل ئاغام تەقدیم کردوە. من کوردم چونکە بەکوردی ژیان بەسەعادەت ئەزانم مەفتونی سەویەی میللەت پەروەرانەی هەمو قەهرەمانێکی کوردم.

14ی منە محمود[69]

سمکۆ لەهاتنیدا بۆ کوردستانی خوارو ئومێدی وابو بەریتانیا پشتیوانی لەبزوتنەوەی نەتەوەیی کورد بکا لەئێران و تورکیاو عێراق بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی کوردی، بەڵام ئەوان نەیان ئەویست هیچ کارێ لەدژی ئێران بکەن، ئەیان ویست دەوڵەتی ئێران وەکو خۆی بمێنێ، دەوڵەتی عێراق دروست ببێ و کوردستانی خواروی پڕ لە پەترۆڵیش بەشێکی بێ. دروستکردنی دەوڵەتی کوردی لەهیچ لایەکی کوردستاندا لەبەرنامەی ئینگلیزەکان دا نەبو. سمکۆ هیچ ئومێدێکی لەسەر هەڵ نەچنین و چو بۆ سلێمانی بۆ سەردانی شێخ محمود.

5/7 سەردانی سلێمانی

رەفیق حلمی لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

((تەلگرافەکانی بەینی سمکۆو شێخ محمود، ئینگلیزەکانی خست بوە هیواوە لەبەرئەوە رێگایاندا کەسمکۆ بێتە سلێمانی، کەئەم دەنگەش بڵاوبووەوە، سلێمانی بەجارێ خرۆشا، ناوو شورەتی سمکۆو باس و حەکایەتی ئازایی و قارەمانی ئەم کوردە ناودارە دەمێك بو گەیشت بوە کوردستانی عێراق. لەبەرئەوە هاتنی بۆ سلێمانی، بۆ مەسەلەی کورد بەمزگێنی ئەژمێردراو هیوای نیشتمانپەروەرەکانی تازە ئەکردەوە. سمکۆ یا ئیسماعیل ئاغای سەرەك عەشیرەتی شوکاك لەدڵی هەمو کوردێکا جێگەیێکی بەرزی هەبو بەقارەمانێکی میللی ئەدرایە قەڵەم. حکومەتەکانی تورك و ئێران بەچاوێکی پڕ لەکین و

شکەوە تەماشایان ئەکرد. لەبەر ئەمە هاتنی بۆ سلێمانی شتێکی کەم نەبو، گەورەو بچوك بەژن‌و پیاوەوە، لەم هاتنە ئەدوان‌و بێ ئۆقرە چاویان لەرێ بو، چاوەڕوانی گەیشتنی ئەم قارەمانەیان ئەکرد. ئەیانویست ساتێ زوتر بەدیداری شادبن، ئەوانە کە کوردو نیشتمانپەروەر بون سمکۆیان بەقارەمانێکی میللی ئەهاتە بەرچاو. هیوای ئەوەیان لێ ئەکرد کەئەم هاتنەی ببێتە هۆی گۆڕینی((مەجرای سیاسەت)). تا تەرازوی کوردایەتی سەرکەوێ‌و شێخ محمود لەو((دو رییان))ـەوە کەلێی وەستا بو بخرێتەوە سەر رێی مەبەس، واتا روی پێ بکرێتەوە مەسەلەی کوردستان. مستەفا پاشا لەهەمو کەس زیاتر بەکەیف بو. لەو حاڵەوە کەتیابو چو بوە حاڵێکی ترەوە. خۆی قیت کردەوە. بو بو بەکوڕی چواردە ساڵ. ئەویش لەسەودایەکی ترا بو، بەتەمای ئەوە بو سمکۆ شێخ محمود بەرەو ئامانجی خۆی بەرێ. لەو خەیاڵەدا بۆ کەسیاسەتی ئینگلیز بێتە جێ. لەپێش هەمو شتێکا تورك لە((رەواندز))بکرێتە دەرەوە. خەبات‌و ئاژاوە بگاتە کوردستانی تورکیا. بەکورتی بۆ شکاندنی پشتی((مستەفا کەمال))هەوڵی ئەدا....

ئیتر هاتنی سمکۆ بۆ سلێمانی نزیك ئەبوەوە، ئینجا لەسەر فەرمانی مەلیك، خانوەکەی شێخ مستەفای نەقیب پاکرایەوەو رێکخرا. رۆژی هاتنی سمکۆ سەرپاکی سلێمانی بەجارێ لەماڵ هاتنە دەرەوە، زۆربەی سوارەی عەشایری دەورو پشت چون بەپیریەوە. شاری سلێمانی وەکو بوك رازایەوە. لەناو ئاهەنگێکی گشتی‌و زەماوەندێکی میللی‌و نەتەوەییا بەرەو پیریەکی زۆر شیرین‌و شاهانەی بۆ کرا. شەوێك پێش گەیشتنی، شاری سلێمانی بەسانی شارە مێرولە وروژا. دەرزیت بهاوێشتایە نەئەکەوتە سەر ئەرز. تا رۆژ خەو لەچاوی کەس نەکەوت. شتێکی کەسەیر بێ ئەوە بو تورك خواکانیش لەکەیفا بون. بەڵکو ئەوان لەکورد پەروەرەکان زیاتر نەشئەیان پەیا کرد بو، وا دەرئەکەوت کە بەلای دەستەی تورك خواکانیشەوە هاتنی سمکۆ جێی هیوا بو، وە بۆ سەرکەوتنی سیاسەتی تورك‌و مەبەستی خۆیان بەباشیان ئەزانی. رۆژئاوا بو بو، کە لەمستەفا پاشا کاغەزێکم وەرگرت. داوای ئەوەی لێ ئەکردم کەهەر بەو شەوە((گۆرانی))یەکی جوانی میللی رێك بخەم‌و فێری قوتابیەکانی بکەم بۆ ئەوە کە لەبەرەو پیری سمکۆدا بخوێنرێتەوە. دەسبەجێ چومە مەکتەبی ئەعدادی. شەو بو بو بەرۆژ. لەبەرئەمە بەئاسانی قوتابیەکان کۆکرانەوە، تا ئەوان کۆبونەوە منیش((گۆرانی))یەکم ئامادە کرد. تانیوە شەو لەگەڵ دەستەی قوتابیی گۆرانی خەریك بوم‌و هەمو شتێ

جێبەجێ کرا، قوتابیەکان لەخۆشییا نەیان ئەزانی چی بکەن؟ پێیان عەرزی نەئەگرت. بەتەما نەبون ئەو شەوە سەرخەوێ بشکێنن، بۆ ئەوە چونە ماڵەوە کەبۆ سبەینێ خۆیان کۆبکەنەوە. ئەو سبەینێیە کەجەژنی کورد بوو ئەچون بە پیر پاڵەوانی کوردستانەوە. . .

بەیانی ئەو شەوە، پێش هەتاو کەوتن ئەهالی شاری سلێمانی وردو درشت، بە پیاوو ژنەوە رژابونە کۆڵانەکان، قوتابیانی مەکتەبەکان، لەو کۆڵانەدا کەئەچو بۆ ماڵی((شێخ مستەفا))لەگەڵ عەسکەرو پۆلیس بەرانبەر بەیەك ریزیان بەست بو. بۆ راگرتنی ئەمانەو رێکخستنیان، زابتە کوردەکانو مامۆستاکان بەچوستی لەهاتو چۆدا بون، خەلق تا ئەهات زۆر ئەبونو لەو دەشتو کۆڵانەدا جێیان نە ئەبووەوە، تەلارو پێش هەیوانو بەرپەنجەرەی خانوەکان، وسەربانی مزگەوتی گەورەو دوکانو بازار، جمەی ئەهات، دێهاتیو لادێی نزیکی سلێمانی بەجارێ رویان کرد بوە ناو شار، لەدوای ئەمانەو چاوەروانییەکی بێ ئۆقرە، نزیکی نیوەرۆ سەیارەی شێخ قادری سەرەك رەئیس دەرکەوت. خەڵقەکە جارێکی تر خرۆشانو بەیەکا چون. مامۆستا خوێن گەرمەکانو زابتە چوستو چالاکەکان، گورج بونەوەو چون بەلای قوتابیانو عەسکەرەکانەوە، ئیتر بۆ کرنوش((سەلاو))چاوەروانی ئیشارەتی بون، ریزی قوتابیان بەرانبەر بەریزی عەسکەرەکان وەکو دو خەتی راستی بەراستە کێشراو وەستا بون، چاویان بری بوە دەمی زابتو مامۆستاکانیان، لە پڕ سەیارەیەك گەیشتە پێشەوەو دەرگاکەی کرایەوە، بەتەنیشت شێخ قادرەوە بالای بەرزو قەدی شمشاڵی سمکۆ دەرکەوت، پڵنگی کوردستان لەبەرگی عەسکەریا بەوێنەی ژەنەراڵێك هاتە پێشەوە.

چاوێکی بەو خەڵقەدا خشاندو بۆ سەلاو هەردو دەسی بەجارێ بڵند کردەوە، ئیتر لەگەڵ هەلهەلەو چەپڵە رێزانی ژنان، لەلایەکەوە گوڵ بارانو دەنگی((بژی بژی))و لەلایەکی تریشەوە گرمەی تۆپ دەسی پێ کرد. فرمێسکی شادی بەری چاوی نیشتمانپەروەرەکانی گرت بو بۆ ماوەیەك لەهۆش خۆیان چون، لەمێژوی رۆژە گرنگە پیرۆزەکانی سلێمانی یا، دوای رۆژی گەرانەوەی شێخ محمود لەهیندستان، ئەو رۆژە یەکەم رۆژی شادیو پیرۆزی سلێمانی بو، ئەو رێزە قوتابیو عەسکەرانە کە لەکرنۆشا وەستا بون چاوەروانی سمکۆ بون، ئەبو بە بەردەمیانا بڕواو بیان پشکنی، ئەنجا سمکۆ بەهەنگاوێکی رێكو لەسەرخۆ بەرەو ئەوان ئەجولایەوە. لەو ساتەدا لەشاهێ لەو شاهانە ئەچو کە لەبیرو خەیاڵی کوردا ئەژین، قوتابی لەگەڵ گۆرانی

بەخێرهاتنا دەسیان کرد بەگوڵباران‌و عەسکەرو پۆلیس بەتفەنگە بریسکەدارەکانیانەوە لەسەڵاوا وەستان، وێنەی ئەو ساتەی سمایل خان‌و دەستە سوارەکەی پڕ لەچەکی شوکاك، ئەشیا کەبچێتە لاپەرەکانی مێژوی کوردەوە، سمکۆ خۆی هەرچەن بەرگی عەسکەری لەبەرا بو، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا نیشانەی رەگەزی کوردایەتی ئەو بەجێگەییەکی بەرزەوە ئەبینرا. واتا کلاوێکی کوردانەی شوکاکیشی لەسەر نابو وچەن هەوریەك‌و مشکی بەدەوری ئەم کلاوەدا پێچا بو وتێی ئالاند بو، ئەو پیاوانەی کە لەگەڵیشی بون بە بەرگی کوردی شوکاکەوە لەکوردستانی باکورەوە دیاریەکی بەنرخ، واتا دیمەنێکی شیرینی براکانی ژوریان بۆ هانی بوین، مستەفا پاشای دۆستی دێرینی سمکۆ، بەوتارێکی گەرم‌و بەهێز داستانی دورو درێژی ئەم بێچوە شێرەی بۆ گێڕاینەوە، مێژوی پاڵەوانی‌و نیشتمانپەروەری سمکۆو ئەو کارەساتانەی بۆ هۆنینەوە کە لەم رێیەدا بەسەری هات بو))[70].

ژمارەی 8ی هەفتەنامەی((رۆژی کوردستان))زمانی حکومەتی کوردستان ریپۆرتاجێکی درێژی لەسەر چونی سمکۆ بۆ سلێمانی بە مجۆرە نوسیوە:

((قەهرەمانی کوردستان، حەچرەتی ئیسماعیل ئاغا- سمکۆ

هەفتە لەمەوپێش جەنابی گاهر ئەفەندی سەرکاتبی حەچرەتی ملوکانە بەقوەتێکی سواریەوە تەشریفی حەرەکەتی کرد بۆ ئیستیقبالی حەچرەتی قەهرەمانی کوردستان جەنابی ئیسماعیل ئاغا.

رۆژی 7ی کانون سانی 39 کەجەنابی ئاغا قۆناغی نزیك سلێمانی بۆ وە حەچرەتی رەئیس الرۆسا جەنابی شێخ قادر ئەفەندی کە لەمەعییەتی موبارەکی‌دا قوماندانی تابوری ژاندرمە بەقوەتێکی زۆرەوەو کوللی ئەشرافی مەملەکەت مەوجود بون بۆ ئیستیقبال حەرەکەت فەرما بو و نزیکی مەنزلی تەشریفی چو بە پیریەوە.

رۆژی 8ی کانونی سانی 39 عمومی دەوائیری حکومەت تەعتیل کرا ئەهالی دوکانیان هەڵ گرت. عمومی ساداتی کیرام‌و مەئمورانی عەسکەری‌و مولکی رونەساو ئەشراف‌و موننەوەران‌و ئەهالی موحتەرەمە بۆ مەراسیمی ئیستیقبال نزیکی نیوسەعات بەسواری‌و بەپیادە حەرەکەت‌و رویان کردە رێگای ئیستیقبال‌و ئینتیزار.

جەنابی رەئیسی داخلیە لەگەڵ جەنابی کەپتان چپمن وەکیلی فەخامەتی مەندوبی سامی‌دا بەئوتومبێل‌و سائیری رونەسای حکومەت قیسمەن بەئوتومبێل تا سەعاتی رێگا ئیستقبالیان کرد. هەرچی رونەسای عەشایری

که لەسلێمانی حازر بون هەرکەسە بەخۆی و دەستەو دایرەیەوە بەسورەتێکی مونتەڤهەم و جیاواز داخلی مەراسیمی ئیستیقبال بون.

لە پاش تەرتیب و تەنڤیمی ئەم مەراسیمە گەردونە حەزرەتی جەلالەتی مەلیك دامە شەوکەتوهو ساعەت لەشەشی کوردی لەشارەوە نزیکی نیو سەعات ڕێگا بۆ ئیستیقبال تەشریفی فەرمو وە لەجێگای مەخصوص ئینتیزارو ئیستراحەتیان فەرمو، کەتەشریفی موبارەکی حەزرەتی ئاغای نامدار نزیك بوە لەریاسەتی قوماندانی میلیدا عمومی قەگهعاتی سواری میللی ملوکانە ساعەتی ڕێگا لەشار دور تا کەناری شار لەهەردو لای ڕێگادا صەف بەستەی ئیحتیرام و سەلام بون و عەرچی تەعڤیمات و تەبریکاتیان کرد.

لە پاش قەدەرێ کەحەچرەتی ئاغای نامدار لەگەڵ جەنابی ئەحمەد ئاغای برای موحتەرەمی و سایری خزمان و مەعییەتی موبارەکی و رِوئەسای کیرام و ژیالاحترامی عەشیرەتی پشدەر جەنابی بابەکر ئاغاو جەنابی عەباس ئاغاو سایری رِوئەسای پشدەرو مەنگورو ئوجاغ لەخزمەت جەنابی رئیس الرؤسا حەزرەتی شێخ قادر ئەفەندیدا بەتەواوی نزیکی مەوقیعی مەخصوصی جەلالەتی حەچرەتی مەلیك بونەوە، ئەوسا گەردونە حەچرەتی تاجداریش تۆزێ چوە پێشەوە هەردو گهرەف دا موصافەحەو بەیانی خۆش ئامەدی و تەبریکات و لەوازیمی موحیبەت و حورمەتی فوقولعادە لەهەردو جیهەتەوە بەجێ هێنرا. وە بەئیرادەی ملوکانە حەچرەتی ئاغای موحتەرەم لەگەردونەی مەخصوصەی ملوکانەدا ئەخزی مەوقیعی فەرموو لەخزمەت حەچرەتی مەلیکدا گەرانەوە بۆ شار.

ئومەراو زابتان و عەساکیری مەنصورەی کوردستانیش کە لەخاریجی شاردا بەصورەتێکی مونتەزەڤم صەف بەستەی ئیحتیرام و سەلام بون رەسمی تەعزیمات و سەلامیان ئیفاو گەلێ گۆرانی وەگهنی خۆشیان خوێندەوەو دوعای تەرەقی و موەفەقییەتی حکومەت و میللەتی کوردیان کرد، لەگهرەف جەلالەتی حەچرەتی مەلیك و حەچرەتی ئاغای نامدارەوە تەفتیشی عەسکەرەکان کراو یەکە یەکە مەڤهەری سەلام بون.

لەدوایدا بەعومومی عەودەت کرایەوە بۆ خانوی مەوقیعی مەخصوصی حەچرەتی ئاغای موحتەرەم و لەبەر دەرگا تەوەقوفیان فەرمو لەوێدا هەمو شاگردانی مەکتەب بەصورەتێکی ڕێکوپێك لەصەفی حورمەت و ئینتیزاردا راوەستان. گەلێ گۆرانی و ئەشعاری کوردی وەگهنی بەتەئسیریان خوێندەوە کەدڵی سامیعینی ئەکرد بەئاو.

لەگەڕەف یەکێ لەشاگردانی مەکتەبەوە بەموناسەبەتی ئەو ڕۆژە موبارەکەوەو ئەو زاتە موحتەرەمەوە نوگقیکی جوان‌و ڕەوان خوێنرایەوە. کەعەرچی خۆش ئامەدی حەچرەتی ئاغای نامدار، دوعای بەقای موەفەقییەت‌و تەرەقی حەچرەتی مەلیك‌و میللەتی کورد بو، لەم ئیستیقبالە مونتەڤهمەو لەم مەنڤهرە موحتەشەمە عادەتەن عالەمی کوردییەت‌و قەومییەت ئیحیا بوەوە، لەپاشدا موسافرینی موحتەرەمە لەخزمەت حەچرەتی جەلالەتی مەلیکدا تەشریفیان چوە مەقامی خصوصی خۆیان.

حەقیقەت ئەم ڕۆژە ڕۆژێکی تاریخی‌و زۆر موقەددەسە. ئێمە ناتوانین دەرکی مەعالی‌و مەدح‌و سەنای خەدەماتی وەگهنپەروەرانەو ئیقداماتی فیداکارانەی حەچرەتی ئاغای نامدار بکەین. لاکین بەناوی عمومی میللەتی کوردەوە عەرچی خۆش ئامەدی‌و تەبریکاتی حەچرەتی ئەم قەهرەمانی کوردستانەوە رەفیقانی موحتەرەمی ئەکەین‌و بەتەشریف هاوردنیان ئیعلانی مسارو ئیفتیخارو سەعادەت‌و موەفەقییەتی هەمو قەومی کورد لەبارەگاهی کبریا ئیستیرحام ئەکەین)).

هاوزەمان لەگەڵ سەردانی سمکۆ بۆ سلێمانی چەند ئەفسەرێکی تورك، توپال ڕەمزی، فوزی بەگ لەلایەن تورکەوە لەڕەواندزەوە هات بون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ شێخ محمود، لەڕێگەی موسڵیشەوە فەتاحی ئەمینی عەتار، ژنبرای شێخ محمودو ئەفسەری تورك هات بوە سلێمانی. ماوەیەك بۆ ئاڵوگۆڕی نامە لەنێوانی شێخ محمودو ئوزدەمیر، فەرماندەی هێزەکەی تورك لەڕەواندز، هاتوچۆی نوێنەرانی هەردولا بەردەوام بو. ئەوانە توانییان شێخ محمود لەئینگلیز دور بخەنەوەو رای بکێشنە ناو سیاسەتی تورکەوە. سمکۆش پاش گەیشتنی تێکەڵاو بو. شێخ محمودو سمکۆو 20کەس لەپیاوە ناسراوەکانی کوردستانی عیراق‌و ئێران مەزبەتەیەکیان دابو بەتورك دەربارەی مافەکانی کوردو ڕێکخستنی جۆری پێکەوە ژیانی کوردو تورك[71].

دەستەیەکی نوێنەرایەتیشیان لەڕەفیق حلمی، ئەحمەد تەقی، فەتاح ئەمین عەتار پێك هێنا لەگەڵ نوێنەرانی تورك فوزی بەگ‌و ڕەمزی بەگ بچن بۆ گفتوگۆ بۆ تورکیا[72].

سمکۆ لەگفتوگۆکانی لەگەڵ نوێنەرانی ئینگلیز هیچ بەڵێنێکی سەبارەت بەمافی نەتەوەیی کورد وەرنەگرت بو، لەبەرئەوە لەچونیدا بۆ سلێمانی نەك هەر نەی توانی شێخ محمودو ئینگلیز پێك بهێنێتەوە، بەڵکو خۆیشی

لەئینگلیز هەڵگەڕایەوە، لەگەڵ تورك ڕێك کەوتەوە. لەو ڕۆژانەدا نێوانی شێخ محمودو بەریتانیا بەتەواوی تێك چو بو. بەوردی ئاگایان لەکەینوبەینی شێخ محمودو تورك بو. ئەیان ویست شێخ محمود لێ بخەنو سلێمانی لەژێر دەست دەربهێنن و بیخەنە سەر دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراق.

ئەدمۆنس پلانی روخاندنی حکومەتی کوردستان بە مجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەبەرئەوە لەشانزەهەمی شوباتدا بەفڕۆکە چوم بۆ بەغداد لەوێ لەکۆنفرەنسێکا بەهاوبەشی سێر هینری دوبس، بوردیلنو من لەلایەك و، سەرتیپی هێزی ئاسمانی بورتنو فەرماندەی هێز ماکنیس بەنوێنەرایەتی سەرکردایەتی گشتی لەسەر پلانی کاری ژێرو پێکهاتین: 1)لە21ی شوباتدا کۆمیساری باڵا محمود بە تەلگراف داوا بکا بۆ بەغداد" 2)هەر کە لەجێبەجێ کردنی فەرمانەکە سەرپێچی کرد هێزی ئاسمانی بەسەر سلێمانیدا دەس بکا بەفڕینی نمایشیو فڕێ دانی بەیان، تێیدا لێخرانی ئەو رابگەیەنێو پێنج ڕۆژ مۆڵەتی بدەنێ لەگەڵ هەمو ئەندامانی ئە نجومەنی بەڕێوەبەرایەتی بچن بۆ بەغداد" 3)بۆ بەهێزکردنی ((هێزی ناوچەیی))و پیشگیری لە هەر جۆرە پەلامارێکی کتوپڕ بۆ سەر ئەم لایە، دو گروهان لەکەرتی14ی سیك، بەشەمەندەفەر ببرێتە کنگربانو لەوێشەوە بەفڕۆکە بگوێزرینەوە بۆ کەرکوك" 4)ئەگەر محمود شاری بەجێ نەهێشت سەربازگاو بارەگاکەی بۆمباران بکرێ. دەسەڵاتیش درا بەمن ئاگاداری سمکۆ بکەم کەدەوڵەتی ئێران بەهۆی کۆمیساری باڵاوە لێبوردنی ئەوی قوبوڵ کردوەو، هانی بدەم سلێمانی بەجێ بهێڵێ.[73]

ئینگلیزەکان نەیان توانی بەهەڕەشە شێخ محمود لابەن، لەبەرئەوە هەڕەشەی بۆمبارانیان لەخەڵکی سلێمانی کرد.

لەڕۆژی 1923/2/23دا بەیاننامەیان بەفڕۆکە فڕێ دایە خوارەوە داوایان لەسمکۆ کرد کەسلێمانی بەجێ بهێڵێت بۆ ئەوەی لەبۆمبارانی سلێمانیدا توشی زەرەر نەبێ.

لەڕۆژی 1923/2/26دا بەیاننامەیەکی تریان بۆ شێخ محمودو دانیشتوانی شاری سلێمانی بەفڕۆکە بەسەر سلێمانیدا بڵاوکردەوە. داوایان لەشێخ محمودو دانیشتوانی شارەکە کرد چۆڵی بکەن چونکە بۆمبارانی ئەکەن.

لەرۆژی 1923/2/28دا سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت. بۆ راوێژ رەشید جودت، کەیەکێ لەئەفسەرە هاوکارەکانی شێخ محمود بو، لەگەلێ چو، بەرەو ناوچەکانی سنور.

پاش ئەوان شێخ محمود بەلەشکرەوە چوە ئەشکەوتی جاسەنە. دانیشتوانی شارەکەش رویان کردە دێهاتەکان.

لەتاریکولێڵی بەیانی1923/3/4دا فرۆکەکانی بەریتانیا سلێمانیان بۆمباران کرد[74].

سمکۆ بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ، بەهۆی رۆژنامەی((رۆژی کوردستان))ـەوە سوپاسنامەیەکی بە مجۆرە بلاوکردەوە:

((لەسەر دەعوەتو ئیرادەی حەچرەتی جەلالەتی مەلیکی کوردستانو سیدالسادات جەنابی مەلیك محمودی اول، دامە شەوکەوتوهو، بەکەمالی شەوقو شەگارەتەوە بۆ کەسبی شەرەفی زیارەتی حەچرەتی مەلیکی موعەڤهم هاتمە سلێمانی. لەهەمو خوصوصێکەوە مەڤههری تەوەجوهاتو عینایاتی حەچرەتی ملوکانە بوم لەبەرئەوە بەهەمو مەوجودییەتمەوە عەرچی تەشەکورو ئیفتیخار ئەکەمو لەشێوەی ئینسانییەتو حسیاتی قەومییەت پەروەرانە کە لەمەراسیمی ئیستیقبالدا لەگەرەف جەنابی رئیس الرۆساو ساداتی کیرامو روئەساو مەئمورانی عەسکەریو موڵکی حکومەتو ئەشرافو موننەوەرانو ئەهالی کوردستانەوە دەرحەق بەشەخسی من رەوا بینرا بو گەلێ موتەشەکیرو موفتەخیرم بەڵکو هەر فەلاکەتو ئەزییەتی کە لەرێگای خزمەتی ئازادیو خەلاصی ئەم میللەتەدا بەسەرما هاتوە لەبیرم چۆتەوە.

خودا هەمو لایەکمان موەفەق بکات...... سمکۆ))[75].

8-گەرانەوە بۆ سنور

سمکۆ لەسلێمانی لەگەڵ تورك پێك هاتەوە. لەو روەوە حلمی نوسیوێتی:

((سمکۆ لەدلا تورکی خۆش نەئەویست. جگە لەمە تورکەکان تازە دەسیان لێ وەشاند بوو برینیان کولاند بۆوە، لەبەرئەوە بۆی بکرایەو هیوای سەرکەوتنی ببوایە، بەهەمو جۆرێ هەوڵی ئەوەی ئەدا کە تۆڵەیان لێ بسەنێتەوە، بەڵام هەواڵی بەجۆرێکی تر ئەهاتە بەرچاو، پروپاگەندەی ئۆزدەمیرو لاگیرەکانی ئێجگار بەهێزو وەستایانە بو. تای تەرازوی سیاسەتی تورك لەسەرەوە بو، لەولای تریشەوە((خەسرەو)) پارچەیی لەجەرگی سمکۆ، بەدیل گیرابو لەلای تورك بو، لەخەزێنەی پارەکەشی دوای تالانو لەناوچون، نزیکەی 20 هەزار لیرەی ئاڵتونی لە وان لەسندوقی فیرقەدا دانرا بۆ

مابووەوە, چ لەئێران و چ لەتورکیادا بستێ عەرزیشی دەس نەئەکەوت کەتیا بحەوێتەوە[76].

تورك بەڵێنیان دایە گیراوەکانی بەربدەن و پارەکانی بدەنەوە، لێی بگەڕێن لەموڵکەکانی خۆیا لەتورکیا دابنیشێ. سمکۆ سلێمانی بەجێ هێشت بەرەو ناوچەی باشقەڵا کەنزیکی مەڵبەندی ژیانی خۆی بو.

کەمالیەکان ویستیان لەگەمەی سیاسی نێوان خۆیان و ئینگلیزدا لەکاتی ئاڵۆزانی کێشەی موسڵدا, لەبەرامبەر هەڕەشەی ئاسوریدا، کەڵك لەم وەربگرن.

کاربەدەستانی تورك لە وان داوایان لەسمکۆ کرد" بچێتە مەرکەزی ولایەت و سەر بۆ حکومەت دابنەوێنێ و دڵسۆزیی خۆی بسەلمێنێ، بەڵێنی شەرەفیان دابویە لەو چونەدا بەسەلامەتی بگەڕێتەوە. بۆ دەربڕینی دۆستایەتی فەرماندەی ئۆردوی تورك لەوان دوسەد لیرەو هەندێ تفەنگ و فیشەکی بەئەحمەد تەقی و رەشید جەودەت و وەهبی بەگی یاوەری خۆیدا بەدیاری بۆ نارد.

سمکۆ مەرجەکانی قوبوڵ کرد. خۆی و هەندێ لەپیاوەکانی چون بۆ وان. کاربەدەستانی تورك بەرێزەوە پێشوازییان کرد. سمکۆ میوانی فەرماندەی ئۆردو بو. هەزار لیرەی تریان لەپارەکەی خۆی دایەوە، لەگەڵ هەندێ چەکی تر.

وەکو سەرچاوە کوردیەکان ئەگێڕنەوە کاربەدەستانی تورك بەسمکۆیان وتوە: ((حکومەتی ئەنقەرە بڕیاری داوە هەزار سەربازی پڕ چەکی تورك بەجلوبەرگی نەتەوایەتی کوردەوە بخەنە ژێر فەرماندەتانەوە لەگەڵ هەمو هێزی نەتەوەدا. حکومەت چیتان پێویست بێ بۆتان ئامادە ئەکا. بەم هێزەوە بچنە ئێران شوێن و جێگای خۆتان بگرنەوە. لەوێ ئەحمەد ئاغای برات بەوەکالەتی خۆت دابنێ. خۆشتان بەهێزەکەتانەوە بچن بۆ کوردستانی خوارو بۆ یاریدەدانی شێخ محمودو عەباس ئاغا پێکەوە لەدژی ئینگلیز. سمکۆ بەم قسانە زۆر دڵخۆش ئەبێت. ڕێگەی ئەدەن بگەڕێتەوە بارەگاکەی خۆی چاوەڕوانی ئەو هەزار سەربازە بێ بۆی بنێرن. بەڵام پاش ماوەیەك ئاگاداریان کرد" بەهۆی باری سیاسی ناو دەوڵەتانەوە مەسەلەکەیان دوا خستوە)).

ئینگلیز بۆ ئەوەی گوشار بۆ سەر تورك بیات سنوری خۆی لەگەڵ دەوڵەتی تازەی عیراق وا دیاری بکا وەکو ئەوان ئەیانەوێ و بۆ ئەوەی تۆڵە لەو هۆزە کوردانە بکاتەوە کەبەرەنگاری دەسەڵاتی بەریتانی بوبون و هەندێ ئەفسەری

ئینگلیزیان کوشت بو، ئەی ویست ئاسورییەکان لەبادینان لەسەر سنوری تورك نزیك مەڵبەندی مێژویی خۆیان، نیشتەجێ بکا. تورکیش ئەیان ویست سمکۆ بەکاربهێنن.

مەسەلەی نیشتەجێ کردنی ئاسوریەکان سەری نەگرت. هەر زو هۆزە کوردەکان روبەڕوی راوەستان. مادەی سێیەمی پەیمانی لۆزانیش لەتەموزی 1923دا بڕیاریدا مەسەلەی موسڵ بخرێتە بەردەمی((کۆمەڵەی گەلان)) ئەگەر تورك و ئینگلیز لەماوەی نۆ مانگدا نەیان توانی بەخۆشی بەلایەکی دا بخەن. تورك پێویستی بەسمکۆ نەما[77].

1/8 هەوڵدان لەگەڵ سۆڤێت

هەر لەو ماوەیەدا کەسمکۆ لەسەر سنوری تورکی- ئێرانی بو.((کۆمەڵی ئیستیقلالی کوردستان))بەسەرکردایەتی خالد بەگی جبرانلی خەریکی خۆ ئامادەکردن بون بۆ شۆڕش. خالد بەگ لەسمکۆ رائەسپێرێ پێوەندی لەگەڵ سۆڤێت بکاو داوای پشتیوانیو یارمەتییان لێ بکا. سمکۆ بۆ ئەو مەبەستە ئەحمەد تەقی ئەنێرێ بۆ دیتنی کۆنسوڵی سۆڤێتی لەورمێ. راسپاردەکانی سمکۆ بۆ سۆڤێت بریتی ئەبێ لەدو شت" یەکەمیان، ئەگەر روسیا قایل بێت رێك بکەویت لەگەڵمان من ئامادەم هەمو کوردەکانی لەگەڵا رێك بخەم بۆ یارمەتیەکی سیاسیو دەست کەوتو چاکەی روسیا، بەو مەرجەی روسیاش ئامادە بێت بۆ یارمەتیدانی کوردەکان بۆ سەندنی سەربەخۆییو وەرگرتنی مافی نەتەوایەتیمان. دوەمیان، ئەگەر ئەمەش نەکەن یارمەتی شەخسی خۆم بدەن بۆ گەڕانەوەم بۆ شوێنو جێی خۆم لەئێراندا لەسەر بەڵێنو چاودێری روسیا)). کۆنسوڵی روسی لەوەڵامدا وت بوی: ((بەئیسماعیل خان بڵێن داواکردنی یەکەمی لەگەڵ سیاسەتی ئەمڕۆی روسیادا ناگونجێت وەناشیانەوێ درۆی لەگەڵدا بکەن، چونکە لەپاشەڕۆژدا کوردو روس ئەبێ رێك کەون بۆیە نایانەوێ بەدرۆزن دەرچن لایان. بۆ داواکردنی دوەم ئەگونجێ تێ بکۆشینو هەوڵ بدەین بام خان لەمەودوا پەیوەندی بێ لەگەڵمان...)).

یەکێتی سۆڤێت تازە((پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری)) لەگەڵ حکومەتەکانی ئێرانو تورکیا بەست بو، وەبەڵێنیان دابو بەیەك یارمەتی دوژمنانی یەکتری نەدەن.

2/8 یەکتر بینینی رەچا خانو سمکۆ

رەچا خان دوای ئەوەی بو بەسەرداری سوپاو وەزیری جەنگ لەمانگی ژی القعدە 1343 هیجریدا سەردانێکی ئازەربایجانی کرد. ئەوسا عەبدوڵلا

خانی ئەمیر گهماسبی فەرماندەی لەشکری شیمالغەرب بو. ئێران بەناو لەسمکۆ خۆش بو بو. لەو سەردانەدا رەزا خانو سمکۆ لەشاری سەلماس یەکتریان بینی. نوسەرێکی ئێرانی لەزمانی دبیر اعظم بهرامی کەسەرۆکی کابینەو هاورێی رەزاخان بوە لەو سەفەرەدا چیرۆکی ئەو یەکتر بینینە بەم جۆرە ئەگێرێتەوە:

((..لەماوەی چەند رۆژێکا فەرماندەی لەشکر بەو پەری خۆشییەوە کەوتە پیشان دانی پێشکەوتنو ئیصلاحاتو باشییەکانی زەمانی خۆی" رێگای زۆرو جادەی شوسەدار، سەربازخانە...

سەرۆکەکانی عەشیرەتەکانی بانگ کردە خزمەت. لەوانە ویستی ئیسماعیل ئاغای سمکۆی ناسراو لەگەڵ سەرداری سوپا بەیەك بگەیەنێ. عەبدوڵلا خان لە پێشەوە تەلگرافی بۆ ئیسماعیل ئاغا کرد لەسەلماس ئامادە بێ تا بەخزمەتی حەچرەتی ئەشرەف شەرەفیاب ببێ. حەزرەتی ئەشرەفیش لەگەڵ عەبدوڵلا خانو چەند نەفەر هاورێگاکانی خۆی کە لەتارانەوە لەگەڵی هات بون چونە سەلماس.

ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ 800 نەفەر سواری کورد هەمو بەجلوبەرگی قەشەنگو مەوهیبی کوردییەوە، بەچەکداری ریزیان بەست بۆ چاوەڕوانی گەیشتنی فەرماندەی گشتی لەشکر بون.

سەرداری سوپا کاتێ ژمارەی هاورێکانی خۆی، کەتەنها ئەوانەی ناو دو ئوتومبێل بون، بینیو دیمەنی هەشت سەد سواری چەکداری کوردیشی لە پشت سەری ئیسماعیل ئاغاوە دیو بینی سەربازخانەکەش چۆڵە، بێ ئەندازە ترساو، هەقیشی بو. مەگەر ئەمە هەمان ئیسماعیل ئاغا نیە کەچوار سەد نەفەر ژاندارمری بێچارەی بەو چەرمەسەرییە کوشت؟ مەگەر ئەمانە هەمان سوارانی نین کە یەك لەدوای یەك بەوپەری دڵرەقییەوە خەنجەرە ترسناکەکانی خۆیان لەپرشالی قوتوری خۆیان ئەکێشاو ورگیان ئەدرىو مەمکیان ئەبرىو سەریان ئەپەراند؟ ئەم فەرماندەی لەشکرەمان گەوجێکی چەند سەیرە کەمنو خۆی بەمجۆرە بەدەس بەسراوی خستۆتە داوی ئەو جانەوەرانەوە. ئێستە تەنیا فەرمانێکی ئیسماعیل ئاغا کافیە بۆ ئەوەی ئێمەش وەکو ئەو ژاندارمانە کوت کوت بکەن...

لەگەڵ ترسی زۆرا دیسان سەرداری سوپا، وەکو هەمیشە رۆڵی خۆی بەباشی یاری کرد، هەرگیز پەشۆکانی دەرنەخست(تەنیا یەك دو کەس لەنزیکەکانی کەچاك شارەزای رەوشتی بونو بەچەند نیشانەیەکی پچوکی دیارا پەیان بەشاردراوەکانی ناو دەرونی ئەبرد، تێ گەیشتن).

ئیسماعیل ئاغا هەر بەبینینی سەرداری سوپا لەئەسپەکەی هاتە خوارێو بەشێوەی خۆیان سڵاو و چاکوچۆنی کرد، بەڵام سەرداری سوپا بەئەنقەست زۆر گوێی نەدایە، بەلوتبەرزییەکی زۆرەوە وەڵامێکی ساردی دایەوەو یەکسەر روی کردە سەربازخانە.

ئەفسەری لە پێش سەربازخانەدا راوەستابو بەو پەڕی رێزەوە سەلامی کرد، بەڵام فەرماندەی گشتی کەبەهۆی شتی ترەوە ناڕازیو تورە بو گوێی نەدایەو لوگفی پیشان نەدا. تەنانەت شەللاقەکەی لەتورەییدا شکا. غەزەبی حەچرەتی اشرەف نەنیشتەوە. دوایی چوە سەربازخانە ئامادە بوان هەمو بەسەرسامی راوەستا بون. کەس لەهۆی ئەوە تێ نەئەگەیشت، سەرداری سوپاش لە پێش ئەوەدا ئەوانی تر لەسەرسامی دەربێن روی کردە ئەو ماڵەی بۆ شەو بۆیان ئامادە کرد بو. ئەو شەوە تا بەیانی نەنوستو هەموی لەناو ژورەکەدا هاتوچۆی ئەکرد. ئینسافەن هەقیشی بو. بۆچی سمکۆ شەو بە800 سوارەکەیەوە نەی دا بەسەر ئەم دە پانزە کەسەدا؟ هێشتا کەس تێ نەگەیشتوە، تەنانەت بیستم سمکۆش دوایی لەگێلی خۆی سەری سوڕما بو و ئەفسوسی خوارد بو.

لەکاتێکا کە پاش ماوەیەك دیسانەوە ئیسماعیل ئاغا بەهێزەکەی خۆیەوە چو بۆ شەڕی لەشکری شیمالغەرب، بیستم بەنزیکەکانی خۆی گوتوە: من ئیحتیمالی زۆر دائەنێم لەم شەڕەدا بەشکاوی لەناو بچم بەڵام سەرەرای ئەوەش ئەجەنگم. چونکە ئەمە چارەنوسی منەو ئەبێ گوێڕایەڵی چارەنوسی خۆم بم، ئەگینا ئەو شەوەی سەرداری سوپاو عەبدوڵڵا خان لەگەڵ چەند کەسێکی دەستو پێ بەستراو وەکو مەلی کەساس کەوت بونە داوی منەوە، هەق وابو کەڵك لەئیقباڵی خۆم وەربگرمو هەمویانم بکوشتایە. لەبەرئەوەی شەقم لەبەختی خۆم هەڵ داوە مەحکومم بە لەناوچون.

بەکورتی ئەو شەوە لەشانسی سەرداری سوپا، سمکۆ خۆی گوتەنی کەڵکی لەئیقبالی وەرنەگرتو بەیانی هەمو بەسەلامەتی لەسەلماس دەرچونو بەرەو سەلماسی کۆن کەوتنە رێ..

.. پاش بەسەربردنی تەشریفاتی سەردانو پشکنینی پێویستو بەخشینی خەڵات بەسمکۆ، سەرداری سوپا سەلماسی بەجێ هێشتو لەگەڵ هاورێکانی گەرایەوە بۆ تەورێز.

راوی ئەڵێ کاتێ سەرداری سوپا بەئەندازەی کافی لەسمکۆ دور کەوتەوە لەنزیك قاوەخانەیەکەوە راوەستاو هەناسەیەکی قوڵی هەڵ کێشاو بەزمانی حاڵ وتی: توشی عەجەب تەڵەیەك بوین! واقیعەن ئەم کابرا گەوجە ئێمەی

هاویشت بوە چ تەهلوکەیەکەوە، ئەوەندەی نەما بو بەخۆڕایی تیا بچین، بیحەمدیللا بەخێر تێ پەڕی...)) [78].

3/8 ڕێکەوتنی تورکی- ئێرانی

ڕچا شا لەزۆر ڕووەوە لاسایی مستەفا کەمالی ئەکردەوە. بەنمونەیەکی پێشڕەوی دائەنا بۆ نوێ کردنەوەی ئێران. ئێران و تورکیا چەندین کێشەی هاوبەش و لەیەکچویان هەبو. لەوانە کێشەی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد. سمکۆ دوای تێکشکانی لەچەهریق ئیتر چالاکییەکی چەکداری ئەوتۆی نەکردبو دژی ئەرتەشی ئێران. ڕەزا شا بەتەواوی دەستی گرت بو بەسەر ئێراندا. کۆتایی بە شۆڕش و یاخی بونی ناوچە جیاوازەکان هێنابو. دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی تێدا دامەزراند بون.

لەنیسانی 1926دا ئێران و تورکیا پەیمانێکی دو قۆڵییان بەناوی((معاهدە نامەی ودادیە و تامینیە مابین دولت علیەی ایران و جمهوریت ترکیە)) بەست. ئەم پەیمانە 11 فەسڵ(مادە)بو. تەرخان کرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی ئاشتی لەنێوان هەردو وڵاتدا. بێلایەنی ئەم لایە ئەگەر لاکەی تر توشی شەڕ بو. بەشدار نەبون لەهیچ جۆرە پێکهاتنێکی سیاسی و ماڵی و ئابوریدا دژی یەکتری، ڕێکەوتنی بازرگانی، کونسوڵی پۆست و تەلەگراف، ئیقامە و دانەوەی تاوانباران، بەلاداخستنی ناکۆکی بەخۆشی. ئەوەی لێرەدا جێگەی سەرنجدانە فەسڵەکانی پێنجەم و شەشەمە:

فەسڵی پێنجەم: هەردو لایەنی مەزنی پەیمانکار بەڵێن ئەدەن، لەخاکی خۆیاندا ڕێگە نەدەن بەدامەزراندن و جێگیر بونی دامەزراو دەستەی ئەوتۆ کەئەیانەوێ ئاشتی و ئاسایشی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر تێك بدەن یاحکومەتەکەی بگۆڕن، هەروەها ئەو کەس و تاقمانەی بەڕێگەی پڕوپاگەندە یا بەهەر ڕێگەیەکی تر ئەیانەوێ دژی مەملەکەتی پەیمانکارەکەی تر کار بکەن لەخاکی خۆیدا ڕانەگرن.

فەسڵی شەشەم: بۆ دابین کردنی ئاسایش و ئەمنییەتی دانیشتوانی ناوچەکانی سنور هەردو لایەنی پەیمانکار هەمو جۆرە هەنگاوێکی پێویست ئەنێن بۆ کۆتایی هێنان بەخرابکاری و کردەوەکانی تایەفەکانی دانیشتوی سەرسنورەکان کە لەوانەیە زەرەر لەئاسایشی مەملەکەت بدەن. هەردو دەوڵەت ئەو کارانە بەجیا یا ئەگەر بەپێویستیان زانی پێکەوە ئەکەن [79].

دیارە هەندێ لەبەندەکانی ئەم ڕێکەوتنە لەترسی بزوتنەوەی کورد بوە لەو ماوەیەدا. شۆڕشی سمکۆ لەکوردستانی ئێرانو شۆڕشی شێخ سەعید لەکوردستانی تورکیاو شۆڕشی شێخ محمود لەکوردستانی عیراق.

شۆڕشەکانی کوردستانی تورکیا" 1925و 1927-1930 تورکیای هەژاند. مەلبەندەکانی سەر سنوری تورکی- ئێرانیشی گرت بوەوە. هەم هێزەکانی شۆڕش بۆ خۆپاراستن ناچار ئەبون ئەمدیو و ئەودیو بکەن، هەم هێزەکانی تورك. لەکاتی هەلگیرسانی شۆڕشی ئاگری داخدا ئەم سنور شکاندنە بو بەهۆی گرژی پێوەندی هەردو حکومەتو ئالوگۆڕی نامەو نوێ کردنەوەی گفتوگۆ بۆ دانانی ڕێوشوێنی هاوبەش دژی بزوتنەوەی کورد. لێرەدا ڕاگەیەنراوێکی ڕەسمی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی حکومەتی ئێران لە17ی مانگی میهری 1306دا بو نمونە ئەنوسینەوە:

((قائیم بالاعمالی تورکیا لە20ی ئەیلول دا لەنامەیەکا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نوسیویێتی: لەبەرئەوەی حکومەتی تورکیا لەمانگی ئەیلولدا دەس ئەکا بەتەمێ کردنی کوردەکانی خۆی لەئاگری داخ کە لەسەرسنور شەرارەت ئەکەن، داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بەهێزەکانی ئاسایشی خۆی ڕێ بگرێ لەو ئەشرارەی بیانەوێ پەنا بۆ خاکی ئێران بهێنن، هەروەها داوا لەحکومەتی ئێران ئەکا بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی تورکیا کاریگەر بێ. لەو بارەیەوە کاری هاوبەش بکەن.

لە19ی شەهریوەردا، دوای ئەوەش لە4ی میهردا وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ سەفارەتی تورکیای نوسیوە" کەهەلبەت حکومەتی تورکیا لەسەرکوت کردنی عەشیرەتەکانی خۆیدا ئازادەو حکومەتی ئێران لەڕوانگەی پتەوکردنی پێوەندی دۆستانەی نێوان هەردو ولاتەوەو لەڕوانگەی ئەرکی دراوسێیەتییەوە سەرەڕای کورتی ماوەکەو دواکەوتنی دانی ئاگاداری بەدەولەتی ئێران، کوردەکانی خۆی ئەخاتە ژێر چاودێرییەوە بۆ ئەوەی لەلایەن ئەوانەوە یارمەتی بەکوردەکانی تورکیا نەدرێو بۆ ئەوەی نەوەکو بەهۆی تەعسباتی هاونەژادیو خزمایەتییەوە ئەوانە کارێ بکەن، ئێلاتە سنور نشینەکانی خۆی لەخەتی سنور دور ئەخاتەوەو بۆ ناوەوەی ولاتیان ڕائەگوێزێو، فەرمان دراوە بەکاربەدەستانی قشونو سنور" ئەگەر کوردەکانی تورکیا لەبەرامبەر عەمەلیاتی هێزە جەنگییەکانی تورکیادا ڕایان کرد بۆ ناو خاکی ئێران" نەهێلن ئەوانە لەسنورەکانا بمێننەوەو بتوانن سەر لەنوێ کاری جەنگیی دژی ئۆردوی تورك بکەن، خاوەن پایەیەکی بەرزیش بۆ چاودێری بڕیارەکانی سەرو

نێردراوو فەرمانی پێ درا کە لە پێوەندی راستەوخۆدا بێ لەگەڵ فەرماندەیی تورکاو لەیارمەتی دانی پێویست دریغی نەکاو هەنگاوی پێویست بنێ بۆ رێ برین لە پەرینەوەی یاخییانی کورد لەسنوری ئێران. لەهەمان کاتدا حکومەتی ئێران لەروانگەی دائیمی خۆیەوە جارێکی تر بیری حکومەتی تورکی خستەوە" کەمادام ناکۆکییەکانی سنور کە لەلایەن حکومەتی تورکیاوە دروست کراون بەلادا نەخرێن و، دەسدرێژی کاربەدەستانی سنورو هێزە چەکدارەکانی تورک بۆ سەر خاکی ئێران رانەگیرێ و کێشەکانی سنور چارە نەکرێ و، حکومەتی تورکیا رێگری نەکا لە پەلاماری ئەشراری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، هاوکاری تەواوی حکومەتی ئێران لەگەڵ حکومەتی تورکیا لەتوانادا نابێ.

لەوەڵامی نامەی 19ی شەهریوەری وەزارەتی دەرەوە، قائیم بالاعمالی تورکیا بەناوی حکومەتەکەی خۆیەوە لەیارمەتی دانی حکومەتی ئێرانی سوپاسی دەربری.

لەگەڵ هەمو ئەو یارمەتییانەی ئێران و بەجێهێنانی ئەرکەکانی دۆستی و دراوسێیەتی، ماوەیەك لەمەوبەر هەواڵ گەیشت کەفڕۆکەکانی تورکیا دەسدرێژییان کردۆتە سەر خاکی ئێران و بۆمبایان بەرداوەتەوەو چەند کەسێکیان بریندار کردوەو ئۆردوی تورك پەلاماری ناوەندێکی سنوری لەسەردار بلاغی داوەو سوتاندویەتی. هەر لەم ماوەیەدا لە1ی تشرینی(8ی میهر)نوسراوێ لەقائیم بالاعمالی تورکیاوە گەیشت" کەتاقمێ سەربازی تورك لەکاتی جولاندا لەناو خاکی تورکیادا لەلایەن عەشایەری کوردەوە پەلاماری داون 44 سەربازو چەند خاوەن پایەو 5 رەشاش کەوتۆتە دەس پەلاماردەرەکان و بردویانەتە ناو خاکی ئێرانەوە، داوای کرد بو لەماوەی 10 رۆژدا دیلەکان بەر بدرێن و چەکە گیراوەکان بدرێتەوەو زەرەرەکانی لێیان کەوتوە بۆیان ببژێردرێ، داوای مەعزەرەت لەتورکیا بکا، لەحاڵەتی جێبەجێ نەکردنی ئەوانەدا دور نیە پێوەندی سیاسی ببڕن.

پێویست بەوتن ناکا کە گەیشتنی نوسراوی گۆڕین مایەی سەرسوڕمان و داخی حکومەتی ئێرانە بەتایبەتی بەپێی ئەو زانیارییانەی بەحکومەتی ئێران گەیشتوەو ئەو قسانەش کەخاوەن پایەکانی تورك کەلای کوردەکان دیل بون و بەراکردن خۆیان گەیاند بوە بارەگای پۆستەکانی ئێران کردویانە، پشتیوانی لێ ئەکا بە مجۆرە بوە:

لە31ی شەهریوەردا خاوەن پایەیەکی تورك بەناوی بینباشی محەمەد شوکری بەگ بەبرینداری پەنای برد بوە بەر بارەگای سنوریی قەراولانی

ئێرانی، لەوێ وتویەتی کە لەگەڵ تاقمەکەی خۆیا بەرەو((ایدر))ئەچون لەناو خاکی تورکیدا، لەناکاو کەوت بونە ناو ئابلوقەی کوردە قاچاغەکانی تورکیاوە، زۆری سەربازەکان ئەکوژرێن و ڕەشاشەکان و هەمو تفاقە جەنگییەکان بەتاڵان چون و ئەویش خۆی و چەند خاوەن پایەیەکی تر بەدیل ئەگیرێن. محەمەد شوکری بەگ بەکەسێ ئەسپێرن کەببیاتە ماڵی عەبدولقادر. ئەو کەسەش لەڕێگا گوللەیەکی نابو بەسەری محەمەد شکری بەگەوە وای زانی بو مردوە لەوێ بەجێی ئەهێڵێ و خۆی ئەڕوا، ئەویش هەرچۆنێ ئەبێ خۆی ئەگەیەنێتەوە پۆستی قەرەوڵەکانی ئێران. پۆستە سنورییەکەی ئێران میوانداری شوکری بەگ ئەکەن و ئەینێرنەوە بۆ بارەگای ئۆردوی تورك. هەروەها قسەکانی خاوەن پایەیەکی تری تورکیش بەناوی سەلاحەدین بەگ پشتیوانی لەم ئاگادارییانە ئەکا.

لە13ی میهردا وەزارەتی دەرەوە بەدرێژی وەڵامی نوسراوەکەی سەفارەتی تورکیای دایەوەو بەو بەڵگانەی لەدەستابون دەربڕینەکانی تورکیا بەرپەرچ درانەوەو، دەری بری بو کەهیچ جۆرە بەرپرسییەك لەسەر ئەوەی سەربازانی تورکیا بەهۆی بێ ئیحتیاگیهوە لەناوچەیەکی جەنگیدا کەوتونەتە بەر هێرشی کوردی تورکیاو لەناو خاکی تورکیادا ناتوانرێ ئاراستەی ئێران بکرێ. بە پاڵ دانی ئەو مەسەلانە بەحکومەتی ئێران نامەتیقی و جێگەی ئیعتیراچی حکومەتی ئێرانە. دەربارەی ئەوەی کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل و چەکەکانیان هێنابێتە ناو ئێرانەوە حکومەتی ئێران ئاگادارییەکی باوەڕ پێ کراوی نیە، بگرە ئاگادارییەکانی سەرچاوە ئێرانییەکان پشتیوانی لەوە ناکەن. مەسەلەکە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەئەنجامدا حکومەتی ئێران کاتی دیاری کراوی حکومەتی تورکیاو ناوەڕۆکی نوسراوی 1ی ئۆکتۆبەری قوبوڵ نیە. بەڵام بۆ پیشان دانی نیازی باشی خۆی پێشنیار ئەکا دەستەیەکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی هەردولا لەشوێنی روداوەکەدا لەمەسەلەکە بکۆڵنەوە بۆ ئەوەی راستی رون بێتەوە. ئەگەر بکەرەکان لەخاکی ئێراندا بون, حکومەتی ئێران ئەوانە تەمێ ئەکاو, ئەگەر کوردە قاچاغەکانی تورکیا دیل یا چەکەکانیان هێنا بوە ناو خاکی ئێرانەوە هەنگاو ئەنێ بۆ وەرگرتنەوەیان.

ئەگەرچی گەیشتنی نوسراوی باسکراو بونەتە هۆی داخ و سەرسوڕمانی حکومەتی ئێران، لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە هێشتا بێ هیوا نین کەسیاسەتی بنچینەیی و قازانجە بەرزەکانی هەردو وڵات زاڵ بێ بەسەر ئەو روداوانەداو..

حکومەتی تورکی بە لەبەرچاو گرتنی ئەو گیروگرفتانەی کە لەسیاسەتی ڕۆژهەڵاتی لەوانەیە بەهۆی ئاڵۆزانی پێوەندییەکانی ئێران و تورکیاوە پەیدا ببێ گیانی هێمنیی و دۆستایەتی کە لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە پیشان دراوە لەلایەن حکومەتی تورکیاشەوە پیشان بدرێ و مەسەلەکە بەکۆتاییەکی باش بگات))[80].

لەو کاتەدا محەمەد عەلی فروغی لەئەوروپاوە بۆ ئێران ئەگەڕایەوە. لەسەر داوای حکومەتی ئێران بۆ گفتوگۆ چو بۆ تورکیا. چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە. پێوەندییان چووەوە دۆخی ئاسایی جارانی.

4/8 پەڕینەوە بۆ کوردستانی عیراق

تورك تەنگی بەسمکۆ هەڵچنی. بەتایبەتی دوای شۆڕشی 1925ی کوردستانی تورکیا. لەتشرینی یەکەمی 1926دا هاتە ناو کوردستانی عیراقەوە. حکومەتی عیراق ویستی دەری بکا بەڵام نەی توانی. لەناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندزدا مایەوە.

معتمدی سامی بەریتانی لەبەغداد داوای لەحکومەتی عیراق کرد هاوکاری لەگەڵ ئێران بکات بۆ سەرکوت کردنی جوڵانەوەکەی سمکۆ. وەزارەتی دووەمی جەعفەر العسکری لەم بارەیەوە لەکۆبونەوەی 14ی تەممووزی 1927دا بڕیاریدا:

((حکومەتی عیراق جاران و ئێستا پێڕەوی سیاسەتی چەك کردنی هەمو عەشایەری کردوە، لەبەرئەوە چەك هەڵگرتنی بێ ئیجازەی لەهەمو عیراقییەکان قەدەغە کردوە لەهەندێ ناوچەی دیاری کراودا، وە پلە پلە کەوتە فراوان کردنی ئەو ناوچانەو دابین کردنی هێزی پێویست بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی چەککردنی گشتی، لای وایە ئەم سیاسەتە دەستەبەری بەدیهێنانی ئامانجە ویستراوەکانە، بەڵام مەسەلەی چەککردنی عەشایەر بەزۆری هێرشی سوپایی، ناتوانێ ئەنجامی گونجاوی هەبێ. ئەگەر ئەو هێرشانە بەڕێوەبەرایەتی بەهێز لەدوای خۆی بەجێ نەهێڵێ، لەو شوێنانەدا کەبۆی ئەنێرن، حکومەتی عیراقی لەو بڕوایەدایە ئەو دواکەوتنەی لەدامەزراندنی پێوەندی لەنێوان عیراق و ئێراندا بووە لەئەنجامی ئەوەشدا نەبونی هاوکاری کردنی ڕاستەقینەی کاربەدەستانی سنور، بۆتە هۆی هان دانی عەشایەرو، تاقمە چەکدارەکان بەردەوام بن لەسەر کارە

زیانبەخشەکانیان ئەو کارانەی تائێستا حکومەتی عیراق گلەیی لەدەس ئەکا)).

لەمایسی 1928دا سمکۆ لەژێر گوشاری عیراقدا چووە ناو تورکیا. بەڵام تورك سەرلەنوێ تەنگیان پێ هەڵ چنییەوە. بەناچاری روی کردەوە کوردستانی عیراق. دیسانەوە حکومەتی عیراق زۆری بۆ بردو لەئەرزی عیراق دەری کرد. ئێران لەنیسانی 1929دا بەرەسمی دانی بەدەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا نا. حکومەتەکانی عیراقو ئێران لەیەك نزیك بونەوە. بەگوتەی عەبدولرەزاق الحسنی((حکومەتی عیراق شۆڕشگێری ئێرانی سمکۆی ناچار کرد خاکی عیراق بەجێ بهێڵێو بچێتە ناو خاکی تورکیاوە))[81] سمکۆ ئەو ماوەیە لەمەڵبەندە سنوریەکانی تورکیاو ئێران عیراقدا لەهەلومەرجێکی ناخۆشدا ئەژیا. لەهەر 3 لاوە بەدوایەوە بون. کەوتە هەوڵ دان بۆ بەدەس هێنانی لێبوردنی حکومەتی ئێرانی.

9-گەڕانەوە بۆ ئێرانو کوژرانی(حوزەیرانی 1930)

سمکۆ دوای ئەوەی لەتورکیاو بەریتانیاو عیراق نائومێد بو. جێیەکی نەمابو تێیدا بحەوێتەوە، پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستانی ئێرانی کرد بەهیوای ئەوەی لێی ببورنو رێی بدەن بگەرێتەوە سەر جێگەو رێگەی خۆی. کاربەدەستانی ئەرتەش بەڵێنیان دایەو بۆ گفتوگۆ بانگیان کرد بۆ شنۆ. لەشنۆ بەپیلانێکی ناجوامێرانە کوشتیان. نوسەرانی ئێرانی بەتایبەتی ئەوانەی مێژوی روداوەکانی ئازەربایجان, یا مێژوی شەڕەکانی ئەرتەشی ئێرانیان نوسیوەتەوە، بەشانازییەکی زۆرەوە پلانی کوژرانی سمکۆ ئەگێڕنەوە.

محەمەد تمدن نوسیویەتی:

((لە27ی تیر ماهی 1309 لەکاتێکدا تورکەکان خەریکی سەرکوتکردنی عەشایەری کورد بون لەناوچەکانی خۆیاندا. سمکۆ لەژێر ناوی تۆبە لەکردەوەکانی رابردوی، داوای لێبوردنی لەهێزەکانی دەوڵەتی ئێران کرد. بۆ ئەو مەبەستە لەگەڵ تاقمێ لەکوردانی هەکاری سەربەخۆی هاتە شنۆ. ملکەچی دەربری لەکاتێکا مەبەستی جگە لەفێڵ شتێکی تر نەبو. لەگەڵ هەمو ئەوەشدا چەند شەوێ میوانی سەرهەنگ صادق خان(فەرماندەی هەنگی شنۆ))ئەبێو، داوا ئەکات لەگەڵ سەرتیپ ڤفرالدولە یەکتری ببینن و دەربارەی لێبوردنو رێکەوتنی پەیمان گفتوگۆ بکەن، بەڵام لەژێرەوە جگە لەجێبەجێ کردنی پلانێکی نیاز خراپانە هیچی تر نەبو))[82].

هەمان نوسەری لەو سەردەمەدا پەیامنێری رۆژنامەی((حبل المتین))ی فارسی بوە کە لەکەلکەتەی هیندستان دەرئەچو، لەگەرمەی روداوەکانی ئەو رۆژانەدا، لەراپۆرتێکا کە لەژمارەی 33-34ی رۆژی 30 ئەیلولی 1930 بلاوی کردۆتەوە، روداوی کوشتنی سمکۆ بە مجۆرە ئەگێڕێتەوە:

((لەرەچائییەوە: ئاشنایانی مێژوی ئێران بە تەواوی ئەزانن کەئیسماعیل ئاغای سمکۆ لەیاخییانی گرنگی ئازەربایجانو یەکەمینی سەرانی ئەشراری ملوك ئەلگوائفی بوەو ماوەی 20 ساڵی تەواوە ئازەربایجانی کردۆتە مەیدانی تالانو راووروتو ئامانجی هیوا پیسەکانی. تاوێ لەگەڵ قشونی قەیسەری روس هەنگاوی ئەناو دوای ئەوەی زەرەری لەوان ئەداو خیانەتی لێ ئەکردن، ئینجا ئەچوە پاڵ قشونی تورك. بە پێچوانەوە هەمان کاری خۆی لەروانگەی هەڵپەرستیو فێڵبازییەوە دوبارە ئەکردەوەو ئەچوەوە ناو قشونی روسەوە. لەدوای تەواوبونی جەنگی جیهانی هەمان رەفتاری لەسنورەکانی ئێرانو تورکیاو عیراقدا نوێ ئەکردەوەو، لەو ناوەدا زەرەری گەورەی بەرچائییە(ورمێ)و سەلماسو سابلاخی موکری(مەهاباد)گەیاندو، بو بوە هۆی کوشتارو هەزاران خوێنرێژی.

تا ئەوە بو لە22ی تیر ماه لەگەڵ 200 سوارەو پیادەی خۆی هاتە شنۆو، بەدەربڕینی پەشیمانی داوای لێبوردنی شاهنشاهی خاوەن عەقهەمەتی پەهلەوی کرد. لەبەر ئەوەی بەزەییو دلنەرمی شاهنشاهی بەتوانای پەهلەوی شامیلی حاڵی هەمو چینەکانی رەعییەت لەلای هەموان رۆشنو دیارە, بۆیە وا چاوەروان ئەکرا کەئەمجارە سمکۆ بەدروستی هاتبێتو رێگەی راستگۆیی بگرێ.

بەڵام دوایی دەرکەوت کەدیسانەوە رێگەی تەفرەدانی گرتۆتە پێشو، خەیاڵی خیانەتێکی تری هەیەو ئەیەوێ سەرلەنوێ ئاگری فەساد هەڵ بکاو فیتنەیەکی تازە بنێتەوە, ئەوە بو کەفەرماندەی لەشکری شیمالغەرب سەرتیپ ڤفرالدولە پەی بەنیازی خراپی برد بو. رێوشوێنی بۆ ئەم مەسەلەیە داناو بەتەگبیری پەسند کراو فەرمانی پێویستی دەرکرد. هەروەکو پێشەکی لەلایەن فەرماندەی بەرێزی لەشکرەوە پێش بینی کرا بو لە27ی تیر مادا بەتەواوی دەرکەوتو ئاشکرا بو، واتە ئەیویست لەو رۆژەدا بیرە پیسەکانی خۆی جێبەجێ بکاو دوا پلانی خیانەتی تایبەت بەخۆ ئەنجام بدا. بەڵام ئاگای لەوە نەبو، هەلومەرجی ئێستای ئێران ناکرێ لەگەڵ سەردەمەکانی پێشودا بەراورد بکرێو، چون کاربەدەستانی ئێستای لەشکری شاهنشاهی

بێدارن‌و لەنیازی ئەشرار ئاگادارن‌و ئەوەی لەدڵی خائینان دایە ئەی خوێننەوە.

لەکاتێکا لەسەعاتی دیاری کراودا، سمکۆ نیازی لەگەڵ ئاغای سەرهەنگ صادق خان خراپ بو، بەڵام نیزامییانی ئازا کەچاودێری هەلومەرجەکە بون کەوتنە بەرگری‌و، تەقو تۆق دەستی پێ کردو تا 4 سەعات لەشەو رابورد ئاگری شەڕ درێژەی هەبو. سەرەنجام لەو تێکهەڵچونەدا سمکۆ کوژراو، خەسرەوی کوڕیشی بەسەختی بریندار بو.

کەسەکانی سمکۆ بۆ بردنەوەی لاشەکەی شەڕیان کرد، کوڕەکەیان هەڵگرت‌و هەڵاتن.

رۆژی 28ی تیر ماە تەرمی سمکۆیان هێنایەوە رەچائییە. خەڵکی زۆر لێکراو کەهەزاران کۆست‌و میلۆنەها زیان‌و سوکایەتییان لێ دی بو، دڵسوتاو بون، بۆ سەیرکردنی لاشەکەی لەئۆتومبێلی هەڵگری تەرمی سمکۆ، هێرشیان هێنایە سەر بەڕێوەبەرایەتی دژبانی‌و لەلایەن خەڵکەوە دەنگی هەور ئاسای بژی شاهنشاهی مەزن پەهلەوی خلد ملکە سوڵتانەو، بژی فەرماندەی گەورەو ئازای ئازەربایجان‌و، پایەداری نیزامییانی ئازا، شاری ئەلەرزاندو ئەگەیشتە ئاسمان. 29ی تیرماهی 20/1309ی جولای 1930))[83].

عەلی دهقان، نوسەرێکی تر لەرووداوەکانی ورمێدا بەمجۆرە باسەکە ئەگێڕێتەوە:

((سمکۆ ماوەی دو ساڵ لەسەر سنورەکانی ئێران‌و تورك ئاوارەو سەرگەردان بو، تا لەساڵی 1303دا لەلایەن دەوڵەتی ئێرانەوە رێگە درا لەخاکی ئێراندا دابنیشێ، بەڵام لەبەر ئەوەی تاوانکارێکی زگماك بو، دیسانەوە ئارام دانەنیشت، چەند جارێ سوارەکانی ئەو شەرارەتیان ئەنواندو بەهۆی هێزەکانی دەوڵەتەوە سەرکوت ئەکران. جارێکیان خۆی لەگەڵ 700 کەس لەسوارەو پیادەکانی هەڵی کوتایە سەر هێزەکانی دەوڵەت، بەڵام ئەمجارەش بەتێکشکانی تەواوەوە سەرلەنوێ هەڵاتەوە بۆ ناو خاکی توركیا.

سمکۆ لەسنورەکانی تورکیاو ئێراندا تا ساڵی 1309 موتەواری‌و سەرگەردان بو، لەو ساڵەدا پەیامێکی بۆ فەرماندەی ئەو کاتی پادگانی شنۆ، سەرهەنگی دوەم صادق خانی نوروزی نارد" ئەیەوێ لەسنوری تورکیا- ئێراندا بیبینێ. سەرهەنگ سادق خان دەعوەتەکەی ئەوێ قوبوڵ کردو چو بۆ سنور بۆ لای. ئیسماعیل ئاغا لەگەڵ خورشید ئاغای سەرۆکی ئێلی هەرکی کە

لەکوردانی یاخیو ئەشرار بو. سەرهەنگ صادق خانیان بینیو لەگەڵی هاتن بۆ شنۆ.

لەو کاتەدا سەرلەشکر مقدم فەرماندەی لەشکری 3ی تەوریز بۆ بەسەربردنی ئیجازە لەتاران بو. هەر کەئەو هەواڵە بەتاران گەیشت، شاهنشاهی فەقید دەسبەجێ فەرمان بەسەرلەشکر مقدم ئەدا بگەڕێتەوە ئازەربایجان سمکۆ لەناو بەرێ. سەرلەشکر مقدم هەرکە گەیشتەوە تەوریز سەرهەنگ هاشمی فەرماندەی هەنگی سپهبان رائەسپێرێ لەگەڵ یەك اسواران لەگەڵ فەرماندەی لەشکر بکەونە رێ. لەشەرەفخانەوە فەرمان ئەدا بەرەچائیە یەك گوردان پیادە بۆ عەمەلیاتی نیزامی ئامادە بن. لەنیوەی شەوا ئەچنە رەچائیەوە، سەرگورد هاشمی بەبێ دواکەوتن گوردانی پیادە لەگەڵ خۆی ئەباتو لەدەرەی قاسملوە وە بۆ گرتنی ئەو بەرزاییانەی بەسەر شنۆدا ئەیان روانی کەوتە رێ، 3 کەس استوارو گروهبان ئەنێرن بۆ شنۆ، هەواڵ ئەبەن کەسبەی تیمسار سەرلەشکر مقدم بۆ بینینی سمکۆ دیتە شنۆ.

رۆژی 27ی تیرماهی 1309 بڕیار بو سەر لەشکر مقدم بچێتە شنۆ سمکۆ ببینێ. پاش نیوەرۆی ئەو رۆژە سمکۆ لەگەڵ تاقمێ لەسوارەکانیو کورەکەی بۆ پێشوازی لەسەر لەشکر موقەدەم چونە دەرەوەی شار. لەوێ ریزیان بەستو بۆ بەجێهێنانی رێوشوێنی پێشوازی ئامادە بون. تا ئێوارەیەکی درەنگ هیچ هەواڵێ لەگەیشتنی تیمسار مقدم نابێ. لەم کاتەدا ئاگاداریان ئەکەن بەهۆی خراپ بونی ئوتومبێلەوە هاتنی تیمسار کەوتۆتە سبەینێ. ئیسماعیل ئاغاش ئەگەڕێتەوە بۆ شنۆ.

پێشەکی سەرهەنگ صادق خان کارەکەی رێك خست بو. کەسانی چەکداری لەشوێنانی ئەمیندا لەبۆسەدا دانا بو. پاش ئەوەی ئیسماعیل ئاغا گەیشتە کۆڵانەکە، لەباڵەخانەکەوە گوللەیەکیان پێوە نا. ئیسماعیل ئاغا پاش پێکرانی ئەیەوێ هەڵێ، بەڵام کەئەبینێ کورەکەی لەوێدا بەجێ ماوە، ئەگەڕێتەوە سەری ببیا، ئەوسا گوللەیەکی تری بەر ئەکەوێو تەواو ئەبێ. خورشید ئاغای سەرۆکی ئیلی هەرکیش هەر لەوێدا ئەکوژرێ.

لەو کاتەدا سەرگورد هاشمی ئەو بەرزاییانەی گرت بو کەئەی روانی بەسەر شنۆدا، شەو دەسو پێوەندەکانی سمکۆی لەشنۆ راونا. بەیانی رۆژی دوایی ئەشرار 3 جار هێرشیان هێنایە سەر شوێنەکانی لەشنۆ، بەڵام لەبەرئەوەی سەرگورد هاشمی پێشەکی شوێنە دیفاعییەکانی گرت بو، نەیان توانی شار بگرنو لاشەی سمکۆ ببەنەوە.

لاشەی سمكۆیان بردە رەچائیە دوسێ رۆژ بۆ تەماشا كردنی گشتی خەڵك دایان نا. یەكێ لەژنەكانی كە لەرەچائیە بو سەیری لاشەكەی كردو ناسییەوە كەئەوە لاشەی سمكۆیە، چونكە ئەو وتی پەنجەی سبابەی سمكۆ مار گەستویەتیو، دو گرێی پەنجەی خۆی بەخەنجەر بڕی بو، ئەوەش باشترین نیشانەی ناسینەوەی لەشی سمكۆ بو. پاش 3 رۆژ جەنازەكەیان هەڵگرتو لەدەرەوەی دەروازەی هەزاران نزیك جۆگەی دهوار بەخاكیان سپارد))[84].

سەرتیپ حەسەن مقدم لەرۆژی 30ی تیری 1309دا خۆی بەبروسكە بەمجۆرە كوشتنی سمكۆی بەوەزارەتی جەنگ راگەیاند:

وەزارەتی جەلیلەی جەنگ

بەدوی راپۆرتی نوسراوی ژمارە 2367و تەلەگرافی ژمارە 2997 ئەخاتە بەرچاو

لەدەوروبەری هاتنی بەندە بۆ رەچائییە لەو راپۆرتانەوە كە لەحكومەتی نیزامی شنۆ دەركەوت كەسمكۆ دیسانەوە خاوەنی بیروڕای راستو دروست نیەو لەم 3 رۆژەی مانەوەیدا لەشنۆ بەشێنەیی بەناوی دیدەنییەوە هەندێ لەكوردە رەوەندەكانی دەرەوەی لەخۆی كۆكردبوەوەو، ئامادە نەبوو بچێتە ناوەندی لەشكرو، لەلایەكی ترەوە درێژە پێدانی مەسەلەكەو گفتوگۆ لەگەڵ ئەو باش نەبو و كەڵكی نەبو لەبەرئەوە شەوی 27ی ئەم مانگە 3 ستون بەم پێیەی خواروی لەرێگەی جیاجیاوە نێردرانە شنۆ:

یەكەم، یەك ستون لەرەچائییە كەپێك هات بو لەیەك گوردانی پیادەو یەك گوروهان موسەلسەل.

دوەم، یەك گوردان لەسابلاخەوە

سێیەم، یەك ستون سوار كەپێك هات بو لەكەرتەكانی سواری كە لەبەردەست ئەركانحرب سیار لەشكر لەتەورێزەوە لەگەڵ خۆم هێنابومو، فەرمان بەساخلوی شنۆش درا كەئاگاداری سمكۆ بكەن دەسبەجێ بەرەو تەورێز بچێ یا ناوبراو چەك بكەن، لەحاڵەتی یاخی بون دا ناوبراو و كەسەكانی ئیعدام بكرێن. بەو جۆرەی چاوەڕێ ئەكرا ناوبراو لەچون بۆ ناوەندی لەشكر سەرپێچی كردو چەكیشی نەدا بەدەستەوە، بۆیە هێزەكانی ساخلو ئەركەكەی خۆی بەجێ هێناو، ستونە نێردراوەكانیش كەزۆر بەزویی جولابون لەئێوارێی 27دا شنۆیان دەورەدا بو. سمكۆ خۆی كوژراو لەكەسەكانیشی زۆری كوژرانو بریندار كرانو ئەوانی تر هەڵاتنو تەعقیب ئەكرێن. وا بەشانازییەوە ئەخرێتە بەرچاو كۆتایی بەژیانی نەنگینی ئەم عونصورە مفسدە جویە هێنرا.

بەم بۆنەیەوە جوڵانی ئەو ستونانەی مەئموری عەمەلیات بون تارادەیەکی زۆر مایەی سەرنج راکێشان بو" دو ستونی پیادەی رەچائیە ماوەی دوانزە فرسەخیان بەهەژدە سەعات بەپێ بڕیو ستونی پیادەی سابلاخ ماوەی دە فرسەخی بەشانزە سەعات بڕیو ستونی سوار بەو پەڕی خێراییو باش ئەنجامییەوە توانییان بگەن بەئەنجامی تەواوی فەرمانەکەیانو باشی پەروەردە کردن لەژیانی نیزامییانی وەزیفەی یەکساڵەدا بەتەواوی سابت کرد.

رەچائییە
سەعات 9ی 9/4/27
ژمارە 2411سیار
فەرماندەی لەشکری شیمالغرب
سەرتیپ حسن مقدم[85]

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم

[1]احمد کسروی، تاریخ **مشروطه** ایران، ض 14، تهران، امیر کبیر، 1363، ص71

[2]کسروی، هـ س، ل110.

[3]کسروی، هـ س، ل112

[4]کسروی، هـ س، ل119

[5]کسروی، هـ س، ل120

[6]د. محمد جواد شیخ الاسلامی، سیمای احمد شاة قاجار، جلد یکم، نشر طفتار. تهران، 1368، ص422-424

[7]د. جواد شیخ الاسلامی، اسناد محرمانة وزارت خارجة بریتانیا دربارة قرداد 1919 ایرانء انطلیس، ج1، تهران، **اطلاعات**، 1365، ل209-214.

[8]هـ س، ل205.

[9]هـ س، ل209-214.

[10]هـ س، ل222.

[11]هـ س، ل244.

[12]هـ س، ل293-295.

[13]هـ س، ل26-27.

[14]هـ س، ل18.

[15]هـ س، ل296.

[16]**المس بيل، فصول من تاريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، بغداد**، 1971، ص216.

[17]برِوانة: نمونة 12ی بةشی دوةمی ئةم باسة

[18]دةربارةی علی ئاغا برِوانة بةلَطةكانی ذ 325و 334و 335و 336و348و365و 366و 367و368و372و373، واحد نشر اسناد طزیدة اسناد سیاسی ایران و **عثماني**، ج2، دفتر **مطالعات** سیاسیء بین المللی، تهران، 1369.

[19]برِوانة: نمونة 18ی بةشی دوةمی ئةم باسة

[20]ایرج افشار(سیستانی)، مقدمة ای بر شناخت ایلها، ضادر نشینانء **طوایف** عشایری ایران، ج1، تهران، 1366، ص159.

[21]بۆ ئاطاداری زۆرتر لةسةر ذیانء بنةماڵةی سمكۆ برِوانة: رۆذنامةی((بانطی كوردستان)) ذ2، س1، سلێمانی، 1ی ئاغستوسی 1922؛ ذ3، س1، 21ی ئاغستوسی 1922؛ سمایل خان(سمكۆ)، طۆظاری((رۆذی نوآ)) ذ12، س1، سلێمانی، مارتی 1960، ل 50-54؛ **علاءالدين** سجادی، شۆرشةكانی كوردو كوردو كۆماری عیراق، بةغداد، ضاثخانةی مةعاریف، 1959؛ مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران، ج1، تهران، زوار، 1357، ص136-137؛ ایرج

افشار(سیستانی)، مقدمة ای بر شناخت ایلها، ضاردنشینان ء **طوایف** عشایری ایران، ج1، تهران، 1366، ص 154-169.
[22]جعفر مهدی نیا، زندطی سیاسی **قوام السلطنه**، ض2، تهران 1366، ص482.
[23]تمدن، س ن، ل192-193.
[24]کسروی، س ن، ل83.
[25]رفیق حیلمی، یادداشت، بةشی دوةم، ضاثکردنةوةی محةمةدی، سةقز، ل548.
[26]حسین مکی، تاریخ بیست سالة ایران، ض1، ض4، تهران، نشر ناشر، 1363، ص 23-25.
[27]حلمی، س ن، ل570؛ طفتوطؤی سمكؤو **مصطفی** ثاشای یاملکی
[28]کسروی، س ن، ل832؛ دةربارةی هةمان روداو برِوانة: علی دهقان، **رضائیة یا سرزمین** زردشت، تهران، ابن سینا، 1348، ص554؛ بانطی کوردستان، ذ3، سلیمانی، 21ی ئاغستوسی 1922.
[29]علی دهقان، **رضائیه** یا سرزمین زردشت، تهران، ابن سینا، 1348، ص 555، محمد تمدن، **اوضاع ایران در جنط اول یا تاریخ رضائیة، تهران**" ضاث **اسلامیه، ص**319.
[30]کسروی، س ن، ل 838؛ تمدن، س ن، ل 320
[31]تمدن، س ن، ل321.
[32]هـ س، ل322.
[33]هـ س، ل322.
[34]هـ س، ل351. ئةویش رای طویَزاوة لة: رؤذنامةی ((تجدد)) یةکشةممة 12 **ثور**(اردیبهشت)1299، تةوریَز
[35]هـ س، ل327.
[36]هـ س، ل328.
[37]هـ س، ل330-331.
[38]هـ س، ل 337.
[39]کسروی، س ن، ل855.
[40]مکی، س ن، ج1، ل134.
[41]**حاج مخبر السلطنه هدایت، خاطرات و خطرات**، ض4، **تهران، زوار**، 1363، **ص**324" **تمدن، س ن، ل**359.
[42]**تمدن، س ن، ل**374.
[43]هدایت، س ن، 325-326؛ تمدن، س ن، ل364.
[44]ئةم طفتوطؤیةی سمكؤو حاجی **مصطفی** ثاشای یاملکی لة ئارشیفی بةریتانیدا دؤزراوةتةوة. مامؤستا محمد رسول هاوار کردویةتی بةکوردیء لةطؤظاری((مامؤستای کورد))سویددا بلآوی کردؤتةوة. ئةوانةی ناو ئةم باسة هةموی لةو وةرطیراون.

[45]**علاءالـدين** سـجادى، ميَذوى ئـةدةبى كـوردى، بةغداد، ضـاثخانةى مـةعاريف، 1952، ل552.
[46]برِوانــة وةرطيَـراوى عــةرةبى باســةكةى مــارتين دةربــارةى شــوكاكء ســمكؤ، طؤظارى كاروان، ذ144.
[47]تمدن، س ن، ل369
48ه س، ل371.
[49]سجادى، س ن، ل553.
[50]بـؤ تـةواوى ذمارةكـانى برِوانـة: ((بـانطى كوردسـتان)) كؤكردنـةوةو لةسـةر نوسينى: جةمال خةزنةدار، بةغداد، 1974.
[51]احمـدى ثـور، تـاريخ ثيدايشء خـدمات دودمـان ثهلـوى، ص6، وةرطيـراوة لـة: دهقان، س ن، ل586.
[52]تا ئيَستا سةرضـاوةيةك لةبةردةست دا نيـة جؤرى شـةرِةكان لـةبارى سـةرنجى كوردةوة بطيَرِيَتةوةو، بةدريَذى باسى تيَكهةلَضـونء ثلانـى جـةنطيى ئـازادكردنى شويَنةكانء هيَرشء بةرطرى بكا.
[53]حلمى، س ن، ل516.
[54]مكى، س ن، ج2، ل11-115؛ تمدن، س ن، ل381-383.
[55]مكــى، س ن، ج2، ل115-126؛ دهقــان، س ن، ل592-593؛ ملــك الشــعرا بهـار، تـاريخ احـزاب سياسـى ايـران، تهـران، 1357، ص 265؛ سـروان احمـد كاويانثور، تاريخ **رضائية**، ص 172-173.
[56]مكى، س ن، ج2، 127.
[57]بهار، س ن، ل266.
[58]مكي، س ن، ج6، ل198.
[59]رمـزى قـزاز، بزوتنــةوةى سياســىء رؤشـنبيرى كـورد لــةكؤتايى ضــةرخى نؤزدةهةمةوة تا ناوةرِاستى ضـةرخى بيست، سليَمانى، ضـاثخانةى ذين 1971، ل138.
[60]حلمى، س ن، ل605-606.
[61]المس بيل، س ن، ل215-216.
[62]قزاز، س ن، ل156-160.
[63]السيد عبدالرزاق الحسنى، تـاريخ العـراق السياسـى **الحـديث**، ج3، **ط**6، بيروت، دار الكتب، 1983، ص348.
[64]مكى، س ن، ل126.
[65]حلمي، س ن، ل513-516ء 608 تا 609.
[66]ئـةدمؤنس ئـةلَآ ريَطـةمان نـةداوة بيَتـة هـةوليَر، سةرضـاوة كورديـيةكان ئـةلَيَن لةبةر نائةمين بونى لةئينطليز خؤى نةضؤتة هةوليَرو ضؤتة بةحركة.

[67]سیسیل جی. ادموندز، کردها تورکها عرب ها، ترجمة ابراهیم یونسی، تهران، روزبهان، 1367، ص 335-336.
[68]قزاز، س ن، ل156-160.
[69]هةفتةنامةی((رۆذی کوردستان))ذ7، ل43-44.
[70]حلمی، س ن، ل599-604.
[71]دةربارةی مةزبةتةکةو طفتوطۆی کورد- تورك برِوانة: حلمی، س ن، ل117 تا 147.
[72]حلمی، س ن، ل568.
[73]ئةدمونس، س ن، ل344.
[74]قزاز، س ن، ل176-177؛ بۆ ویَنةی هةندآ لةم بةیانانة برِوانة: ئةکرةمی مةحمودی سالَحی رةشة، شاری سلیَمانی، ب2، دةزطای رؤشنبیری ء بلآوکردنةوةی کوردی، بةغداد، 1989، ل358-361.
[75]((رۆذی کوردستان)) ذ8، سلیَمانی، 10ی کانونی ثاني 1338/23ی جمادی الاولی 1341.
[76]حلمی، س ن، ل608-609.
[77] بۆ دریَذةی ضونی سمکۆ بۆ وانء طفتوطۆکانی برِوانة: قزاز، س ن، ل164-170؛ بۆ باسی ئاسوریةکان برِوانة: الحسنی، س ن، ج3، ل316.
[78]مکی، س ن، ج4، ل470-472.
[79]هـ س، ل81-88.
[80]هـ س، ل 304-307.
[81]الحسنی، س ن، ل348-349.
[82]تمدن، س ن، ل396.
[83]هـ س، ل 413-416.
[84]دهقان، س ن، ل595-569.
[85]مهدی نیا، س ن، ل567.